им. А. С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-ое үнүп эгелээн.

№ 130 (15951) ◆ 1997 чылдың декабрь 30, вторник ◆ Ат салган шагы 03.00 ◆ Садар өртээ 1000 рубль.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

«Чагыдылга - 98»

БИРГИ ЧЕРДЕ — «ШЫН»

Тыва Республикада үнүп турар солуннарның 1998 **ЧЫЛДЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНДА** чагыдылгазы кандыг болганын моон адаанда көргүстүвүс.

1. «Шын» — 4516 кезек.
2. «Тувинская правда» — 2889.
3. «Тыванын аныяктары» — 266.
4. «Эне сөзү» — 1216.
5. «Эфир» — 2611.
6. «Вестник» — 158.
7. «Сылдысчыгаш» — 731.
8. «Центр Азии» — 508.
9. «Хем-Белдири» — 15.
10. «Тыванын херээженнери» — 100
11. «Шилилге» — 225.
12. «Тува ТВ Информ» — 225.

Ном саны

НЕМЕЖИР

Сөолгү үш чылда бистің республиканың ырак-узак кожууннар библиотекаларының ном-дептер фондузунуң байдалы элээн баксыраан. Тодаргайлаарга, 1995-97 чылдарда библиотекалар үгле тос ацгы аттыг номнарны тыптынын алганы номчукчуларның негелделерин хандырарына коңгүс четпес.

Библиотекаларның ном-дептер-биле четчелеттинин, хандыртынарында тургустунган байдалды экижидериби-ле А. С. Пушкин аттыг национал библиотекага Тыванын ном үндүрер черинден номнар садып алыры-биле ТР-ниң Культура болгаш кино яамызын дамчыштыр 16 миллион рубльди аңгылап бээрин саң-хөө яамызынга Тыва Республиканың Чазаанын хуралындан дааскан болгаш бо талазы-биле тускай доктаалды эрткен неделяда хүлээп алган. Ол акшаны Мөңгүн-Тайга, Таңды, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр кожууннарның, Кунгуртуг сумузунуң библиотекаларынга номнар садып алыры-биле хуваар.

Бо черлерде библиотека фондуларынга номнар немежир. Моон алгаш көөрге, Тыванын Чазаа кижилерниң угаан-бодалының «тодуг» турарынче база кичээнгейни салып турары илдеңдир.

Күүсеттинген

ТУСКАЙ ПРОГРАММА ЁЗУГААР

Тус чер бараанларының эрткен он бир айда бүдүрүлгезинің нарын талаларлыг болганын Чазак демдеглээш, декабрь он алдыда № 623 доктаалы-биле үлетпүр бүдүрүлгелеринге даалгаларны берген.

Ук доктаал езугаар күрүненің «Тывамакаронпром» бүдүрүлгези декабрьда 200 миллион рубльдің продукциязын бүдүрер ужурлуг. Коллектив 1997 чылдың декабрь 26-да ук даалганы күүседипкен. 205 миллион рубль түңнүг хлеб болгаш макарон кылыгларын бүдүрүп үндүрген. Ылаңгыя 32 тонна макарон кылыгларының ассортиментизи беш янзы бооп турар. Чыл төнчүзүнге чедир аңаа немештир 25 миллион рубльдің продукциязын бүдүрген.

Бүдүрүлге чыл төнчүзүнде саң-хөө байдалын, продукция бүдүрерин чүгээртедип шыдапкан. Ол чаа чылдың дургузунда бодунуң продукциязын бүдүрер талазы-биле тускай программа езугаар ажылдаар.

Көдээнің хөөннери

МООНДАК БОЛБААН

Улуг-Хем кожуунунуң Чодураа суурда «Чодураажыгаш» деп уруглар сады бар. Ында үш болукте 48 чаштарны хаара туткан. Акша-копеектің чедишпези, кыштың ажыг соогу бо улуг эвес уруглар албаң черинің соксаал чок ажылдаар чурумунга моондак болбаан. Уруглар садының ишти чылыг, чырык. Одаар хөмүр-даш амдыызында четчир, тайгада одаар токпакты база аңаа немей белеткеп турар. Садик аъш-чем-биле курлавырлаттынып алганы шаа-биле черле ажырбас. Макарон кылыглары, эът, картофель, ногаа аймаа эвээш эвес.

Уруглар садының удуртулгазы (эргелекчизи О. С. Тас-паанчык) чаш уруглардың ажаалда-хайгааралы дээш, төлевиринге акша-биле кады аъш-чем аймаан хүлээп алырын чурумчутканынга аделер таарзының турар.

Бистің корр.

БҮДҮН ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨСТҮРЕР

Туран хоорайның № 1 школазының өөреникчилери теплицазынга янзы-бүрү үүштерни, чечектерни чыл дургузунда өстүрер аргалыг. Күш-ажыл кичээлдерин уруглар четтикпейн манаарлар.

Школада уруглар күш-ажыл кичээлдерин эрттирип турар И. И. Мамышева биле биология башкызы Т. Х. Садова кады сүмележип ажылдаарынга ынак.

Ирина Иннокентьевна школада 8 чыл ажылдап турар, Москвага инженер-технологтуң тускай эртемин чедип алган. Ол боду Туранда ырак эвес, Абакан хоорай чурттуг.

Ол уруглар аъш-чем белеткээрниң чажыттарынга өөредип, янзы-бүрү рецептилер-биле таныштырып турар. Ооң өөредип турар кыстары бажыңынга кандыг-даа аъш-чемнерин белеткээр, аргыыр, даараныгынга аваларындан дудак чок.

Ынчанмайн канчаар, оларның башкылары уруглар чүнү-даа кылып билир кылдыр өөредир дээш, бүгү күжүн харамнанмайн ажылдап турарлар.

Ю. М. Некрасов республикада билдингир башкыларының санында. Ол — Туран хоорайның № 1 школазында улуг класстарда чогаал болгаш ортумак класстарда чурук, черчение башкызы. 40 ажыг чылдар иштинде башкылап келген, дуржулгалыг башкы Юрий Михайлович 1958 чылда Ленинградка чурулга-графика башкылаар мергежилди база Кызылдың башкы институдунуң дыл факультедин дооскан. 5-7 класстарга чурулга, черчение өөредир программаны боду ажылдап кылып алган.

ЧУРУКТАРДА: Туранның № 1 школазының башкызы Ирина Мамышева 6 «в» класстың уруглары-биле теплицада;

Чурулга башкызы Юрий Некрасов кичээл үезинде.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

1997 чылдың декабрь 26-да № 152 Чарлыкты күш чок болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының 1997 чылдың декабрь 26-да сумелерин болгаш күзээшкиннерин кичээнгейге албышаан, ДОКТААДЫРЫМ БОЛЗА:

1. «Тыва Республиканың Дээди Хуралының бүрүн эргелериниң дүшкеин-биле холбаштыр чамдык хемчеглер дугайында» 1997 чылдың декабрь 26-да № 152 Чарлыын күш чок болдурар.

2. Бо Чарлык ону парлап үндүрген хүнүнден эгелээш, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1997 чылдың декабрь 27,
№ 153.

Соңгулдалар болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының чаа чыыжының депутаттарының ажылдаарынга байдалдарны тургузары-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 62 үүлүнге, «Тыва Республиканың Конституциязының 62 болгаш 69 үүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 үүлүнге, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эрге дугайында» Федералдыг хоойлунуң 8 үүлүнүң 2 пунктузунга дүүштүр, Тыва Республиканың Дээди Хуралының чаа чыыжының ажылдап эгелээрин хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Конституциязының 62 үүлүн езугаар «Дээди Хурал 4 чыл хуусаада соңгуттурар». «Тыва Республиканың Конституциязының 62 болгаш 68 үүлдеринге өскерилгелер киирер дугайында» 1997 чылдың август 19-та Тыва Республиканың Хоойлузунуң 2 үүлүнге дүүштүр «бирги чыыштың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституциязында доктааткан доктаамал үндезинде бүрүн эргелерни ооң соңгуттурган хуусаазы төнгүжеге чедир боттандырар», «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эрге дугайында» 1997 чылдың сентябрь 19-та Федералдыг хоойлунуң 8 үүлүнүң 2 пунктузу-биле «ажылдап турар органнарның азы соңгуттурган депутаттарның бүрүн эргелериниң хуусаазын өскертип (улгаттырып азы эвээжедип) болбас» дээнин Тыва Республиканың депутаттарынга Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязы (Л. Х. Тас-оол) сагындырып база дыңнадыр.

2. Тыва Республиканың Күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи болгаш төлээлекчи органнарының материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрүне эргелели:

— Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының оларга албан-ажыл аайы-биле берген чуртталга бажыңнарын Тыва Республиканың Дээди Хуралының чаа чыыжының Кызыл хоорайда доктаамал чурттаар чери чок депутаттарга бээри-биле ону хостап бээр хемчеглерни доктааткан чурум езугаар хүлээп алыр;

— Тыва Республиканың Дээди Хуралының административтиг бажыңының албан бажыңнарының болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының чаа чыыжының ажылчорудулгазын боттандырарынга эргежок чугула өске-даа эт-хөрөнгизиниң агар септелгезин 2 ай хуусаада чорудар;

— Тыва Республиканың Дээди Хуралының автобаазазының транспорт аймаанның даңзылаашкының болгаш техниктиг байдалының анализин ай хуусаада чорудар, ооң түңнелдериниң талазы-биле септелге-тургузулга ажылдарынга чарыгдалдар сметазын киирер.

3. Тыва Республиканың Чазаанның Аппарадының удуртукчузу (Ю. Ю. Ананьин), Тыва Республиканың ИХЯ (С. С.-Б. Монгуш) болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының Ажыл-агый эргелели (Н. Я. Шаламов-биле) кады административтиг бажыңның эт-хөрөнгизин, а ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының автобаазазының эт-хөрөнгизиниң камгалалын хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр.

4. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде яамызы:

— күрүне органнарынга соңгулдалыг албан-дужаалдарга соңгуттурган ажылдакчыларның магадылалдарының дугайында күштүг болуп турар хоойлужудулганың нормаларының сагылгазын хандырар;

— Тыва Республиканың Дээди Хуралының секретариады-биле кады септелге ажылдарын чорударының үезинде аппараттың ажылдакчыларынга оларның чөпшээ-режилгези-биле шөлээ бээриниң аргаларын өөренип көөр.

5. Бо Чарлыктың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң Администрациязының контроль эргелелинге дагзыр.

6. Бо Чарлык ону парлап үндүрген хүнүнден эгелээш, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай,
1997 чылдың декабрь 27.
№ 154.

ЧАА ЧЫЛ КЕЛДИ-ЛЕ!

Шаңнал — бедик үнелел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Албан хүлээлгезин күүседип тура көргүскен амыхууда эрес-дидим чоруу дээш Чаа-Хөл кожуунуң чагырга черинің ИХК-зиниң түр хоругдал изоляторунуң начальниги, милицияның лейтенантызы **Вадим Шыдыраевичи МОНГУШТУ Тыва Республиканың ордени-биле** (өлгениниң соонда) шаңнаар.

(Кызыл, 1997 чылдың декабрь 26, № 149).

* * *

Тыва литератураның хөгжүлдезинге киирген ачы-хавыяазы болгаш амы-хууда үлүү дээш чогаалчы, «Улуг Хем» солуннуң ажылдакчызы Кара-оол Доңгаковичи **ПАТПИЙ-ООЛГА «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** деп атты тыпсыр.

(Кызыл, 1997 чылдың декабрь 26, № 150).

* * *

Республиканың каайлы албанының тургустунарынга база сайзыраарынга киирген ачы-хавыяазы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның Күрүнениң каайлы комитединиң Тывада Каайлы черинің начальниги **Иван Максимович СУВАНДИИГЕ «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** деп атты тыпсыр.

(Кызыл, 1997 чылдың декабрь 26, № 151).

Ш. ООРЖАК.

* * *

Көдээ ажыл-агыйны хогжүдеринге улуг ачы-хавыяазы болгаш үр чылдарда үрет-үүнделлиг күш-ажылы дээш **Тыва Республиканың ордени-биле** Таңды кожуунуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 2 хову бригадазының бригадири **Николай Николаевич ЕФИМОВТУ, Тыва Республиканың «Шылгарааңгай күш-ажыл дээш»** деп медалы-биле ол-ла совхозтуң № 2 хову бригадазының тракторизи **Владимир Викторович ЯРМЫШЕВТИ** шаңнаан.

Өөредилге талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Кызыл хоорайның № 1 школазының директорунуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле орулакчызы **Дина Даировна ОНДАРГА;** Тыва Республиканың күрүне лицейниң директору **Татьяна Оюновна САНЧААГА «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскан.

Айыл чок албанының органнарынга үр үеде төлептиг ажылы болгаш бедик мергежили дээш РФ-тиң Айыл чок чоруунуң федералдыг албанының Тыва Республикада Эргелелиниң килдис начальниги, полковник **Сарыг-оол Хавыраевичи КАШПЫК-ООЛГА «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тывыскан, а ук Эргелелдің килдис эргелекчизи **Андрей Спиридонович ПРИВИЛИХИННИ** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле шаңнаан.

Энергетика адырынга ачы-хавыяазы болгаш үр үеде ак сеткилдиг ажылы дээш Кызылдың ЧЭТ-те котелдуг цехтың улуг машинизи **Геннадий Федорович Иванзвту** Тыва Республиканың **«Шылгарааңгай күш-ажыл дээш»** деп медалы-биле, ЧЭТ-тиң чылыг дамчыдылгазының машинизи **Евгения Петровна БУХТУЕВАНЫ,** ЧЭТ-тиң башкарыкчы инженери **Лидия Иосифовна МИХАЙЛОВАНЫ,** «Красноярскэнерго» акционер нитилелдің салбырының Сүт-Хөл участогунда 2 дугаарлыг электрилиг четкилер районунуң мастери **Кыымга Дырзаанмаевичи ОНДАРНЫ** Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле шаңнаан; Кызылдың ЧЭТ-ниң инженери **Петр Петровичи ГРИСЮККА,** Тыва Республиканың одаар чүүл болгаш энергетика сайыдының оралакчызы **Валентина Петровна НИКОЛАЕВАГА** болгаш «Красноярскэнерго» акционер нитилелдің салбырының кол инженериниң оралакчызы **Михаил Дмитриевичи СМИРНОВКА** «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан.

Күш-культура адырынга улуг ачы-хавыяазы болгаш бедик спортчу чедишкиннери дээш ТР-ниң Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң спортчу-инструктору **Саян Кан-оловичи САНЧАТТЫ;** республиканың уруглардың спортчу школазының бокс талазы-биле тренери **Мерген-оол Намчаловичи МОНГУШТУ «Шылгарааңгай күш-ажыл дээш»** деп медаль-биле шаңнаан; «Тыва Республиканың Чаан моге» хүндүлүг атты ТР-ниң Күш-культура спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң уруглардың болгаш элээдилерниң спортчу школазының тренери **Аас Семис-оловичи МОНГУШКА, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты республиканың уруглардың болгаш элээдилерниң спортчу школазының бокс талазы-биле улуг тренери **Борис Мадырбаевичи ДОҢГАККА,** Новосибирск хоорайда «Космос» спортчу клубтуң улуг тренери **Юрий Анатольевичи КУЛЯСОВКА,** Тыванын күрүне университединиң күш-культура кижизидилгезиниң улуг башкызы **Аран Санмановна ДЕЛЕГГЕ** тывыскан; **Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижин-биле** республиканың уруглардың болгаш элээдилерниң спортчу школазының бокс талазы-биле тренери **Афанасий Павлович ЧУЧУНОВТУ,** Олимпийжи курлавыр училищезинің сургуулу **Анатолий Май-оловичи ОНДУРНУ** шаңнаан.

(1997 чылдың январь 10, № 128; 1997 чылдың декабрь 11, №№ (130, 131, 132, 133).

Мөзү-шынар

БАШКЫ, ЭРТЕМДЕН, КРИТИК...

Бо хүннерде Тыванын күрүне университединиң тыва дыл болгаш литература кафедразында улуг өөрүшкү — кафедраның башкызы, филология эртемнериниң кандидады Доржу Сенгилович Куулар профессор деп бедик эртем адын тывыскан шынзылганы холунга алган.

Эртем адын Доржу Сенгиловичиге кандыг-бир мугур хар харлаан азы бир-ле байырлал таварыштыр эвес, а башкывыстын эртемге киирген үлүг-хуузун: ооң бижээни хөй санныг эртем ажылдары, өөредилге номнары, методиктиг сүмелер болгаш программалары, эртем ажылчорудулгазының бүгү талаларын барымдаалап профессор деп атты тывыскан. Ол дээрге башкывыстың бүгү назынында кылып келген ажылының кол үнелели, түңнели-дир. Ынчангаш кыскаазы-биле ону таныштырарын күзедим.

Доржу Сенгиловичиниң тыва аас чогаалын чыып, ону парлалгаже үндүрүп, бистиң салгалдарывыска ооң эгээртинмес байлактарын камгалап, кадагалап, дамчыдып берип чоруур ажылы улуг черни эзлеп турар. Ол «Ачыты Кезер-Мерген», «Кыс-Халыыр» (Ч. Ч. Куулар-биле), «Тыва улустуң тоолдары» (4—7 дугаар үндүрүлгелери), өске авторлар-биле кады «Тыва улустуң аас чогаалы» деп номнарны болгаш хөй санныг эртем ажылдарын чырыкче үндүрген. Амдыгаа дээр, акшый берген назынында алак-бышкаа чиик, чылдың-на бистиң студентилеривистиң аас чогаал экспедицияларын удуотуп, оларга ону чырыының аргаларын айтып, өөредип берип чоруур. А ол чорааш, үүгле эртемниң эвес, амы-хуунуң, чүрттелганың кандыг-даа чажыттарын ажыдып берип чоруур. Бөзин чадаарда, аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин эки билир кижилерни, уран сөстүң усчуларын тып, тодарадып алыры, оларныңдыр-биле сөс тып алырының аргалары, кажан, канчаар чугаалашса ажыл бүде берип болурул дээн ышкаш айтырыглар-ла, чажыттар-ла хөй. Шак мындыг янзылыг Доржу Сенгиловичиниң Тывада четпээн бүтүүдаа чок, ооң билбеан аас чогаалының усчулары-даа чок дээр болза, хөөрем эвес. Машина-багажига халбактанып-даа, студентилери-биле кады аштап-үрep-даа чорааш, башкывыс бо сонуургалын салбаан, ол ооң ханы-биле тудуш. А кол үүве — мындыг ажылының түңнелдери үүгле бижип кааны номнары, ооң удуртулгазы-биле бижээн үүс-үүс курс, диплом ажылдары эвес, башкывыстың бичe сеткилдин, сагыш човаачалы, карак кызыл ажылы —ооң өөреникчилеринге улуг үлегер-чижек, кижизидилге.

Чогаалчылар аразында Доржу Сенгиловичини таныбас, билбес кижи база чок боор. Үүге дизе ол — чогаал сайгарыкчызы, критик. Ооң кичээлдерин, лекцияларын авторлуг лекциялар деп үнелел бээринден база чалданмас ийик мен. Литература теориязының талазы-биле ханы билиглер-биле чепсегленген, сайгарылгаларын кончуг билдилиг кылып билир болгаш ооң кылган сайгарылгалары кончуг чидиг, дорт, ооң-биле чергелештир кончуг хумагалыг болгаш билдилиг. Бо ажылды чорударының эптии — ооң база бир уран аргазы деп санаар мен. Ооң билбес, танывас чогаалчызы, чогаалы чок. Шуптузунга үнелелди берген болур. Кандыг-бир чогаалчының ажылынга турасказаткан кежээлерге, ужуражылгаларга кончуг топтуг белеткеним алган, каш-ла минута иштинде дыка-ла ханы сайгарылгаларны кыла каапкан чаңныг. А бо ажылы база-ла хөй санныг эртем ажылдарында бижиттинген. Оларның үүгле кезик-чамдыызы бо-дур — «Тыва поэзия», «Төөгү болгаш амгы үе», өске авторлар-биле кады бижээни «Тыва литератураның төөгүзүнүң очерктери» деп номнар болгаш ооң-даа өске. Бо ажылдары база үстүнде айытканым номнар шуптузу бистиң студентилеривистиң өөредилге номнары кылдыр ажыглаттынып турар. А школа башкыларынга болгаш өөреникчилерге бижээн ажылдары база бир аңгы болук бооп чоруур — тыва чогаал башкылаарының программалары, методиктиг сүмелер, 10—11 класстарга тыва чогаал номнары.

Тывага баштайгы дээди өөредилге черинге тыва чогаалды башкылаарын, дээди өөредилгени организастаарын, ооң иштинде эртем ажылын удуртурун ТДЛТЭШИ-ге сектор, башкы институдунга кафедра эргелекчилеп, эртем талазы-биле проректорлап ажылдап турган кылып чораан, кылыпдаа чоруур. Бистиң араыста ам чок улуг башкыларывыс, профессор, филология эртемнериниң доктору, кафедраны дыка хөй чылда эргелекчилеп чораан Ш. Ч. Сат, Кызылдың башкы институдунга ректорлап чораан филология эртемнериниң доктору А. Ч. Кунаа, педагогика эртемнериниң кандилады, доцент, дыка хөй чылларда база башкы институдунуң ректору чораан Х. С. Алдын-ооолдуң, дээди өөредилге черинге тыва чогаалды башкылап эгелеп каан эртемденнер А. К. Калзаңның, К. Х. Оргунуң соонда ажыл-хереги уламчылап, холунга быжыыбиле тудуп, аныяк салгалга дамчыдып чоруур.

Тывада, Россияда, эрги Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарында Доржу Сенгиловичинин деткимчезин ап, эртемче орук иезеннер кайы хөй. Доктор-даа, кандидатдаа эртем чалаазы чедип алыр дээннериниң ажылдарынга рецензия бээри эртемден кижиниң быжыг билининиң, ат-алдарының үнелели болур. Ол дээрге согур көпеек-даа албас, анаа-ла четтирдим деп өөрүп четтириишкиннериниң сөстерин дыңнаар, болунуң эртем талазы-биле сонуургалын хандырардан башка, бачым, дүргеи, харыысалгалыг ажыл. Ындыг-даа болза, бо дээрге эртемден кижиниң сеткилиниң байының, дузаргак сеткилдиниң хереченгей болур. Мацаа эртемден, хамааты кижи хүлээлгезин Доржу Сенгилович кончуг ак сеткилдиг күүседип чоруур деп билир мен. Эртем ады камгалап алганнар, аңаа хамаарылгалыглар, ном бижип чоруур кижилер редактор, рецензент деп кымнарыл дээрзин, оларның ажылын эки билирлер, ынчангаш Доржу Сенгиловичиниң ажыл-амыдыралының бо талазын болур-чогууру-биле үнелээрлер боор.

Сөөлгү үеде аныяк эртемденнерни Доржу Сенгилович Куулар үүгле үнелелдер берип, оларның ажылдарын хандыр сайгарып, деткип турар эвес, а харын өөредип, эртем талазы-биле удуртукчузу болуп база ажылдап турар. Бо өөредилге чылындан эгелеп бистиң университедиске аспирантура таварыштыр дээди чаданың ажылдакчыларын белеткээринге ооң таваан салчып, киржип эгелээн. Башкывыстың алдарадының, эртемге киирген үлүүнүң ачызында тыва дыл болгаш литература кафедразында «түрк дылдар» болгаш «Россияның улустарының литературазы» деп мергежилдерге аспирантылар өөренип эгелээн. А бо ажыл үүгле кафедраның эвес, аныяк университеттиң чаа, харыысалгалыг ажылының эгези болуп турар.

Кыска үүүлге Доржу Сенгиловичиниң тыва аас чогаалынга, чогаал критикаазынга, тыва чогаалдың сайыраарынга, дээди өөредилге черинге болгаш школаларга тыва чогаалды башкылаарынга, Тывага эртемни организастаарынга, дээди эртемни сайзыралдырынга, кадрлар белеткээринге киирген үлүг-хуузун демдеглээрге мындыг.

Мира БАВУУ-СЮРЮН.
Тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизи, доцент.

Сайгарылга — чымыштыг иш

САДЫГЖЫЛАР БОЛГАШ САДЫП АЛЫКЧЫЛАР

Кызыл хоорайның төп рыногу. Ында сайгарлыкчылар боттарының бүдүрүп кылганы, өске черлерден тыптынып алганы бараннарын садып алыкчыларга делгей салгылаан. Ооң хереглээнин кижи акшалыг-ла болза, шыдаар шаа-биле садып ап болур. Ында садыгжыларның чижилгези база ачыр-дачыр. Садыглажыр туруштар, шөл бүрүзү керээдугуржулгалыг, өртек-төлевирлиг.

Рынок садыгларының эң мергежилдиглери продукция алыр черлер, садып алыкчылар-биле сырый харылзаалыг. Олар аразында чаңчыгыжып, өөренчи берген. Сайгарылга, саарылга болгаш өртектер кымның-даа арыг үзел-сагыжы ышкаш эвес. Кол сорулгазы болза, орнаашкынның орнун куруглаттазы, олча-ажыктыг болуру. Садып алыкчыларны бир катап чивиттип болур-ла, ол ийи дугаарында черле мегелеттпес. Кажар, мегечи сайгарлыкчы түр чедиишкиннериниң сөөлүнде, албан ойнадыр. Ол дугайында чоннуң мерген үлегер домактары шагдан бээр туруп келген. Чижилге, садыг-чарыш мооң мурнунда Тывага турган.

Садыгжы хөлүн эрттир көөргеттинерге, ооң үүгле ботка ажыктыг чажыттары тос-быдарай-даа бээр. Чажыртынгаш, бараан-сараанын эргижиредип, ажыглаар шынарын шуут чидирип болур. Чамдык таварылгаларда, рынок харылзаалары, садыглажылга — баажызы тывылбас тывызык-биле дөмей. Найысылалдың төп рыногунга баргаш, бараннарының маңын дүргедиксээн бир каш сайгарлыкчылар-биле каксы чугаалаштым.

Ногаа болгаш фруктулар садар черде сайгарлыкчы садыгжыларның бирээзи **Маргарита САРЫГЛАР:**

— Бараннарны чап-чаа делгедивис. Садып алыкчыларның хөй кезии бисти эскербейн тур ышкаш. Кандыг чемнерни чок дээр: амданныг яблоктар, апельсиннер, грех тооруктар...

Ылаңгыя тыва өг-бүлелерге чүгле эзт, далган аймаа эвес, фрукт, ногаа аймаандан кылган аъш-чем база бөгүнде албан херек. «Шынның» номчукчулары Кызылда, кожууннарда, ырак суурларда, малчын кыштагларда хөй болгай. Оларны база делгүүрүмче чалап тур мен, биске келиңер.

Төп рынокта Тываның база өске-даа девискээрлериниң булуңнарындан келген сайгарлыкчылар ажылдап турар. Чижилгениң, кымның кайы хире ажылдап шыдаарының чижек-үлегери ында көстүп турар. Чөөн-Хемчик кожуунда Иймек суурнуң чүрттакчызы Айланмаа **ХЕЙМЕР-ООЛ** мынча дидг

— Шишкө быжырган эзт садып тур мен. Ажылдаар черни, эзт быжырып шиштээр изиг-демирни, өске-даа дериг-херекселдерни хөлезибиле алыр-дыр мен. Хүнзедир садыглаар. Чамдыкта садып алыкчыларның саны эвээш болгулаар. Өртээ аардыр деп баргылаар кижилер база тургулаар.

Суббота, воскресенье, дыштанылга хүннеринде акшамөңгүн элээн саартынар чорду. Таныш-көрүш, эш-өөр кижилер дыштанып, хөөрежип, бистиң чемнивиске туруптарлар. Хөөрежип, чемненип алгаш, барык элээр чоруптарлар. Эзт чип алырга, кымдаа белен эзирпир эвес.

Төп рынокту байдалын сонуургап көөрге, идик-хеп колдуунда шоолуг саттынмайн турар. Садып алыкчылар аңаа бөгүп калган янзылыг. Оон ыцай алырга, садып алыкчыларның холунда туда акша-мөңгүн база үзүктелиишкиннинг. Ынчангаштың кижилер колдуунда чем садып алыры-биле кызыгаарлаттына берген.

Бай-Тайганың Кызыл-Даг суурнуң чүрттакчызы **Антонина МОНГУШ** картофель, ногаа аймаа-биле чергелештир, тыва далган садып турар чорду. Ооң сонуургатканы болза:

— Хоорган, дээрбеге тырткан далганның өртээ бир килограммда 6 муң 200 рубль. Ону садып-саарарынга мөцээ улуг чарлал-рекламаның-даа херээ чок. Үүге дээрге доктаамал садып алыкчыларлыг апардым. Олар хап-саваэын безин белеткеп алгаш келир. Тыва далган шынарын черле ышкынар эвес. Ылаңгыя тайга-таңдыже ай-айы-биле аңнап чоруур аңчыларга ол өзулуг солуттунмас чем.

Эжиинде «Чебуречная» деп бижиктиг үгөк бажыңчыгаштa изиг аъш-чемни келген чонга эптиг-ээлдек садыглап турар **Орлан ХЕРТЕК** мынча диди:

— Ылаңгыя биче дүъштс, ооң соон улаштыр кижилер хөйү-биле чемненип кээп турар. Чемивистин шынары эки. Изиг манчылар, чебуректер, сүттүг шай биске кезээде турар. Рынокта ажылдап, бараан садып турар чай чок сайгарлыкчылар өске черлерже маннашпайн, чоогунда бисче кээп турар. Олар шакүени камнап, чемниң шынарлыын чип турарлар. Ажылывыс шору шуудап тур. Кээп тугар чемненикчилерниң чагыгларын, арга-сүмелерин күзелдни-биле дыннап, билип ап турар бис.

Төп рынокта садыгжылар болгаш садып алыкчыларның харылзаазы кышкы-даа хүннерде мырыцай үзүк-соксаал чок.

Арапчор ОКСУР.

Культура болгаш амыдырал

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Чоннуң оюп эртпес өргээзи – библиотекалар

Бистиң кожуунуң библиотека ажылдакчылары үениң негелдезин езугаар чаа чогаадыкчы аргаларны дилеп, тып ажылдап турарлар. Сөөлгү чылдарда солун, сеткүүлдер өртектери улгатканындан ону кижи бүрүзү-ле чагыдып ап шыдавайн турар. Ооң уламыдан солун, сеткүүл номчуур чоннуң оюп эртпес өргээзи — библиотекалар болу бергенин амыдырал көргүзүп турар.

Рыноктуң негелдезинге дүүштүр бистер, библиотека ажылдакчылары, төлевирлиг ачы-буян чедирилгезинче кирдивис. Библиотекага келген номчукчу кижи бүрүзү чылда бир катап библиотеканың ачы-дузазын ажыглап турары дээш, төлеп турар. Бажыңынче хондур солун, сеткүүл алганы дээш, ону чурум езугаар доктааттынган өртекке берип турар бис. Библиографтыг справкалар, ховар номнар, темалар аайы-биле дыңнадыглар, массалыг хемчеглерниң, ыры-хөгжүмнүг сценарийлерин хереглээн чон база төлевирлиг байдалдарга ап турар. Кожуунның чүрттакчылыг суурларына төп библиотеканың ажылдакчылары ында туруп турар көдээ библиотекаларга методиктиг, практиктиг дузаны чедирбишаан, өртектиг концерттерни көргүзүп турар бис. Мындыг ажылды доктаамал чорудуп, бир чылда 5 млн. 5 муң рубльди киирер планныг бис. Чижээ, шак ындыг аргалар-биле бо чылдың январь айда 275 муң рубльди ажылдап алдывыс. Ол кирген акша-төгерикти библиотеканың үүрмек септелгезинге соңга, хаалгалар чылыглаарынга, аар-саар ажылдар кылырынга, будуктар, саазыннар, канцеляр бараннары садып алырынга чарыгдап турар. Номчукчулар ортузунга массалыг хемчеглер эрттиреринге болгаш сумуларже баарда машинага бензин өртээнге херек чарыгдалдарны база киирип алган акшавыс-биле дуглап турар бис. Төп библиотека системазында чүрт-шинчилел киллизи, абонемент (ном бээр килдис), номчулга залы, уруглар библиотеказы база-ла төлевирлиг байдалдарда ажылдап турарлар.

Библиотекавыстың амгы туруп турар орангсавазы эргижирээн. Бо бажыңны тутканындан бээр 50 чыл ажып турар. Коллективте колдуунда херээжен улус-даа болза, библиотекавыстың үүрмекдаа, улуг-даа септелгезин боттарывыстың күжүвүс-биле демнежип алгаш ыкылып чорудуп турар бис. Чүү-кандыг септелге херек болдур, ону баш удур кылып ап турар бис. Кандыг ажылдар кылбадывыс дээр. Күчүлүг КамАЗ-тардан хөмүрну-даа дүжүре бээр-дир бис, кышты өттүр одаан хөмүрүвүстүң богун чүдүрүп, төп, орансававыстың иштинде, даштында ойлуп, дүжүп калган черлерни долгандыр малгаштап, сыскып, чугайлап, шалаларын, ханаларын септеп, будуп дээш-ле, оон-даа өске. Демниг сааскан теве тудуп чиир дижир бис, олдаа шуут шын-на чүве чорду. Хөрээжен чоннуң ураншевер холдарының ачызында, кирип келген аалчыга библиотеканың уруглар-даа, улуг улустуң номчулга залдары иштики шимелде-дерилгези каас, чараш көстүп турар ужуру-даа ол дээр мен. Библиотекавыс бо кыпты тоовайн ажып эрте бээр, хөмүрну курлаырлап алган бис. Аңаа немей одаар ыышты боттарывыс күжүвүс-биле дүжүрүп, белеткеп алдывыс. Чүгле хомуданчыг чүүл болза, кышка белен эвес кижилер хөмүрүвүстү дажыглап, оорлап ап турары бисти дүвүредип турар. Хөмүр-даш турар херимни быжыглап каан хирезиндеде, оорланып турарлар-дыр.

Ажыл-ижинге кызымак, кады ажылдап келген эш-өөрүмну маңаа онзалап адап, демдеглээр бодай-дыр мен. Бир-ле дугаарында, кайда удуртукчу эки болдур, ында ажыл бүдүнгүр, чогумчалыг болуру кымгаа билдингир. Төпчүткен библиотека системазының директору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тывада библиотека хөрээнің хоочуну Тамара Сыратовна Хертек коллективти хөй чылларда үреттүннелдиг уштап-баштап, удуртуп келген. Ооң шудургу ажылының дуржулгазыбиле кадыг-бергелерге торулбайн ажылдап чоруурувус ол.

Чүрт-шинчилел киллизиниң эргелекчизи Миичеймаа Ооржак сагынгыр-тывынгыр чоруун көргүзүп, солун хемчеглерни удаа-дараа эрттирип келген. Чүрт-шинчилел килдизи болгаш хамыкла тыва чогаалчыларның чогаалдары болгаш Тывага хамаарышкан номнар бо килдисте туруп турар. Тээлиниң дугаары 2 школага болгаш кожуунның өөредилге-бүдүрүлге комбинадының өөреникчилеринге болгаш башкыларынга драматург Чылгычы Ондарның баштайгы бижээни проза чогаалы болур «Сөөлгү өртээл» деп номунга Афганистанга шерит хөрээ эрттирип чораан дайынчыларның киржилгезибиле кончуг солун, дээштиг эрткен. Бо хемчээли бичин ном аныяк-өскенге ролю улуг, шериг-патриотчу кижизидилгеге салдары дээштиг болуп турарындан Тээлиниң дугаары 1 школаның башкылары ынчаар эрттирип бээрин база дилеп турарлар. Чогаалчы Кара-оол Натпий-ооолдуң 50 харлаанынга тураскааткан шүлүктер номнарынга доңчулалдарны базала бо килдис ажылдап кылган. Ном бээр килдистиң эргелекчизи Раиса Иргит номчукчуларга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, келген кижи бүрүзү-биле бот-тускайлаң ажылдап, номчукчуларның негелделерин хынамчалыг өөренип, оларның дилеглеринге дыңнангыр болуп, чогаадыкчы ажылдап турары черле солун. Номчулга залының эргелекчизи Лидия Салчак келген номчукчулар аразында бир-ле солун үүлдерни эрттирип турар база бир сагынгыр, тывынгыр эживис ол. Уруглар библиотеказының эргелекчизи Наталья Салчак оларның харназыныың аайы-биле уруглар ортузунга массалыг хемчеглерни эрттирип турары чаңчыл болган. Наталья Пенеевна тоолдарны орус дылдан тыва дылче очулдуруп, сценажыткан көргүзүглерни номчулга залынга доктаамал эрттирип турарынга кижи сеткили өөрүүр. Библиотекавыстың иштики, даштыкы шимелде, дерилгезин болгаш хамык-ла эрттирип турар массалыг хемчеглеривистиң чурук кааскалгазын чогуур дециелге чуруп, бижип келген чурукчувус — Маскай Ширненниң ажылдап турарын үнелээр бис. Сумуларда турар библиотекаларга методиктиг дузаны, дыңнадыгларны, тайылбырларны, сүмелерни доктаамал чорудуп келген библиотеканың методизи Надежда Баавыл, Кызыл-Даг көдээ библиотеказының эргелекчизи Долаана Сүрүң чон ортузунга массалыг хемчеглерни чедимчелиг эрттирип турарын чон чугаалажып турары таварылга эвес.

Кожуунуң библиотека системазы кадрлар-биле долузубиле четчелеттинген. Бо хүннерде кожуунда 14 дээди база 8 тускай ортумак эртемниг библиотека кадрлары чонга бараан болуп ажылдап турарлар.

Мен бодум хуумла кады ажылдап турар эш-өөрүмнүң ажылынга бедик харыысалгалыг ажылдап турарын магадаар мен. Акша-шалыңны ай-айы-биле албайн турза-даа, олар ажыл шагындан озалдавайн, хонук, хүнер үспейн, быжыг сагылга-чурумнуг ажылдап турарлар. Оларның кызымаан, бо берге үелерде бергелерге торулбазын, шыдамыын көрүп келдим. Рынок үе-чадазының эргилдезинге дүүштүр ажылдап, чоннуң номчулга талазы-биле негелде, хереглелдерин бүрүну-биле хандырып, мурнувуста салган сорулгаларывысты эчизинге чедирер дээш, быжыг тура-соруктуг, хол дыңзыг ажылдаары — бистиң хүлээлгевис.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Библиотекарь.
Бай-Тайга кожуун.

Оорнуң оруу муңгаш

«БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР»

ООЛДАР, КЫСТАР, школачылар, чаш ажы-төл, аваларр! Силерниң өг-бүлеңерде улуг акыларыңар, ачаларыңар кандыг-бир черден оор мал эккелгеш, бодунуң коданынга соккаш, эдзин силерге чиртир болза, черле чиведер! Ол оорлап эккелгени малдың азы эттиң соондан кижилерниң хомудаан сеткилин, карганган каргыжын аза-бук көзүлбес, дыңналбас кара күштер өөңерже эккээр. Ооң соонда силерниң өөңерге тайбың, дыш турган байдалыңар өскерлип, аарыг-аржык, озал-ондак, аас-дыл, алгыш-кырыш эгелээр. Оор акыларыңар, адаларыңар, чоок төрелдериңер кылган хай-бачыды-биле, ханныг холдары-биле силериң келир үедеги аас-кежиктиг болур ужурлуг чүрттелганарның оруун дуглап каапкан. Каргышчатка ол хүн дораан келбес-даа болза, оор, өлүрүкчү, үптекчи, күчүлекчи кижилериң аал-ораның, үүлгеткен херээниң аайы-биле, ыяап-ла дилеп, нстеп, сүрүп келир. Ынчап чорааш, буруулуг кижиниң кодан-девискээрин тып алгаш, качыдаан, когараан кижиниң хомудалын чедирип кээр. Ол хомудал, бир дугаарында, өг иштинде хилинчек чок улусту таварып каапкан. Ынчангаш оор-даа, өлүрукчу-даа кижилерниң ажы-төлдери, төрелдери бак чүвеге таваржыр. Эң сөөлүнде, буруулуг кижини коргунчуг халапка азы улуг аарыг-аржыкка таварыштырар.

Оорлаан малдың эъдин чивейн, сүдүн-даа саап ижерге, дөмей. Ол ханныг акша-биле саткан аъш-чем, идик-хеп, улуг өртектиг машина-балгат кижиге шиңгээл-даа, эт-даа болбас. Ооң-биле кезээ-мөңгеде байып, тамчыктыг, чараш чүрттелга-даа чүрттай албас. Ол дээрге ак сеткилдиг эвес чорук-тур. Чамдык таварылгалардан чижек кылдыр киирип көрейн.

Мээң авамның ачазы кырган-ачам он сес ажы-төлдүг чораан. Кырган-ачам чаңгыс-даа катап оорланып көрбээн. Байларга хөлечиктеп чораан, хөй ажы-төлүн доруктуруп алган. Кырган-авам улустуң кадыг идини улдуртуп, негей тоннарын даарап, алгыкежин эттеп бергеш, хөлезининге аъш-чем, алгы-кеш ап, чораан. Уругларына, кижи бүрүзүнге эттеп каан хөй, өшкү кежин кыштап келер кылдыр, бир-бир кылдыр чедиштир берип каар турган. Хөөкүйлер кыжын самдар өөнден үнмес, оргазынга алгызын куду баштандыр, ийи бышкаандан мойнунга баглап алгаш, мурнун чадагай ожук одунга дөгеп кыштаарлар. Чайын харын ажырбас дээр. Бичиилери шалдан-чанагаш, кызыл-даван маңнажып чайлаарлар. Элээди оолдары ачазынга дузалажыр, кыстары боттарының шаанче аванга дузалажып, ууруксуурактан бай улустуң аалдарынче хөлечиктеп чоруп турганнар. Ол шагда кырганачам өг ыяжы чазаар талазы-биле Эдегей, Кудугуйга алдаржаан турган. Оолдары-биле демнежип, Эдегей аксының хөнү, быжыг кызыл өңнүг талын сөөрткеш, өг ыяжы кылгаш, молдурганларга орнап ап турганнар, Хадыңдан аңгы хараача, улуңну база тус-тузунда өшкү, хойга орнап алгаш, шору малмаганныг апарганнар. Улуг оолдары тускай өг-бүле тудуп чүрттай бергеннер. Кырган-ачамның эң улуг оглу Сарыглар Семис-оол Хүлер оглу, ТАР-га баштайгы чолаачыларның бирээзи болган. Сарыглар Дат даайым хөй мал өстүргеш, медальдар-биле шаңнатканын көрген мен. Ол Эдегей, Кудугуйга эң бай амыдыралдыг араттың бирээзи чораан, бежен чылдар үезинде хамык малын «Тыванын 5 чыл ою» колхозка дужаапкаш, чүрттелгазының сөөлгү хүнүнге чедир ооң кежигүнү болуп, ак сеткилдиг ажылдап чораан. Сарыглар Кырынчык дээр даайым МЧАЭ-даа даргалап чораан.

Кырган-ачамның оолдары чазаныр, дарганнаар, кыстары даараныр, шевер чораан. Азыраан малы өвээшдаа болза, чамдыктары бай оолдарның хоюн, өшкүзүн кыргааш, хөлезининге дүк алгаш, өглерин септеп-селип ап чораннар. Кырган ачам уруг-дарыын шынчы, ак сеткилдиг, ажылгыр чорукка кижизидип чорааны оларның чурумундан билдингир турган. Ынча хөй ажы-төлүнүң уруг-дарыы чурумнуг, адаиезин дыка дыңнаарлар. Бичимден тура өде-чара, достүнмес болгаш, кырган-ачамга бо-ла кулактадып, шыкыыштады бээр турган мен. Кырган-ачамның сургаалын кезээде сактып, ону черле утпайн чоруур мен. Бир катап кожа аалдың хоюн билбейн хоюмга кадыы эккелген мен. Аал аразы элээн ырак болганындан, орай кежээ кырган-ачамның дужаалын езугаар, кара часкаан, өске аалдың хоюн арай боорда корга-корга чедирген мен. Ол аалдың улустары дыка амыраннар, мени аалымга чедирип каннар. Кырган-ачам ажы-төлүн хире-шаабиле ак сеткилдиг чорукка өөредип, кызыл күжүн үндүрүп, кара дерин төп чо-

(Уланчызы 4-кү арында).

Шажын-чүдүлге

АЧЫ-БУЯНЫ БАР

Бо ажык-чарлыг үеде чонунга ачы-буянын көргүзүп чоруур салым-чаяанныг лама, хамнарны солун, сеткүүлге бижип турар апарганы черле эки деп бодаар мен. Уктуг, дөстүг хам чаяанныг кижилериң ханы уткалыг чагыг-сөзүн дыңнаары, оларның чаңчыл-сагыллаларын сагыыры амыдыралдың чедер-четпестерин ажып эртеринге дыка ажык-дузалыг. Эм-таң тывылбас, оларның өртээ аартаан үеде боттарының күжү, энергиязыбиле чоннуң кадыкшылын экижидеринге олар улуг үлүг-хуузун киирип чоруурлар.

Бистиң чер чүрттуг Даш-оол Бууевич Кунгааны ындыгларның бирээзи деп бодаар мен. Эрзиниң эң ырак Качыкче шаанда Новосибирскиниң ревизорлар школазын дооскаш кээримге, мени садыгжыладыт чоруткан. Аңаа ажылдап турган Кунгаа дарган-биле таныш болгаш оон билип алган үүлүмнү сонуургадып бижип ор мен.

Каас-чараш чурумалдыг Качыктың Церин-Гол — Эрзиниң чөөн кыргыстарының шупту хамнарының чажыт чыглып, сүмележир чери ол дээр, оон аңгыда Тере-Хөлдүң Балыктыг Бажы турган чүве-дир. Ол ындыг чыыштарны Даш-оол Кунгааның адазының адазы баштап турган дээр, Авазының чоок төрели Кыргыс Какымаа деп хам база турган. Шо, төлге-биле шупту чүвенн шыныбиле үндүрүп келир шыырак хам-дыр. Качык сумузунуң секретары ол хамны күрүнеңи айыыл чок черинге билдирип каан. Какымаа хам шо, төлгезин салып ора, Кыргыс Балдан (секретарь) мээң бажымны алган-дыр деп орган дээр. Удаткан чок 1948 чылда ону хоругдаан, шииткеш чоруткан, ол ояар ээп келбээн. Оон аңгыда Кунгаа Даш-оолдуң даай-авазы болур Кургаг хам деп дыка күштүг хам кадай кыргыстарның ээр, херээжен бүгү хамнарының башкызы чораан дээр. Изиг чайын чай кадында чаъсты чагдырыптар, шыырак хам дээрзин чон амдаа чугаалажыр.

Ук дөзүнден хам салымчаяанныг Кунгаа Даш-оол Бууевич эрткен чылын мээң оглумга ачы-буянын көргүстү. Ооң мурнунда аарыл чораан аарыгларындан эгелээш, шуптузунуң арыг шынын үндүрүп кээрге, ол шынап-ла, каран көрнүр, бүдүү билир кижи-дир дээрзинге бүзүредим. Оглумнуң оолдарының аажы-чаңын ол олчаан чугаалаарга, бүдүү иткилежип ордувус. Чүну канчалза экил дээрзин тодаргайыбиле айтып, чагыг-сүмезин берип орду.

Мындыг ак чоруктуг, буянныг кижилер аравыста бары өөрүнчүг.

Владимир БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс Маады Топчулович КАРА-ТОННУГ январының 1-де 75 харлаар. Ачавыс хөй чылдар дургузунда «Тываның аныктары, «Шын» солуннарга болгаш радиокомитетке журналистеп ажылдап келген. Ол ак сеткилдиг, чоннуңа дузааргак, бистиң шуптувуска хүндүткелдиг кижи. Күш-ажылдың хоочуну, хөй санныг медальдарның болгаш хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи. Үш кыстың, бир оолдуң ачазы. Оларның уруглары 9 кижи, уругларының уруглары — 5 чаштың кырган-ачазы. Сеткиливис ханызындан ачавыска изиг байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, ам-даа омак-сергек, бистиң аравыска чүрттап чоруурун күзедивис.

ӨӨНҮҢ ИШТИ, ООҢ УРУГЛАРЫ: Зоя, Лора, Света, оглу Вячеслав, кенин Анна, күдээлери Таваалай, Николай, уругларының уруглары Вова, Саяна, Алена, Таня, Слава, Наташа, Оля, Наташа, уругларының уруглары Света, Долаана, Максим, Лариса, Катюша.

Көдээниң хөөннери

ҮНҮҮШКҮН

Ырак-узак, белен-селен кижилер четпес, талыгырда чурттап, амыдырап турар кадарчыларның болгаш хуудаа кижилериниң амыдырал-чуртталгазын, арга-сүмелерин болгаш негелдерин, оларның хомудалдарын аал-орнынга барып, ижин-кара чокка чугаалажып тургаш билип аар сорулга-биле база оларга болдунар шаа-биле дуза чедирериниң оруктарын дилеп, Бай-Тайга кожуун чагырга даргазының бирги оралакчылары Василий Донгак, Николай Күжүгет, Анатолий Допул олар баштаан база чагырга черииниң өске-даа ажылдакчылары тускай үнүүшкүнерни кылыш, дөрт чиик машина ишти кижи ырак Кара-Хөлдүң төвү Даспы-Аксы суурга эртеңгииің сес шакта чеде бердивис.

Келген даргаларны «Кара-Хөл» КБК-ның директору Кара-оол Чаяан-оолович Хертек чылыы-биле хүлээп алган болгаш ажылдаар кабинединге дуулуушкаш, бар кижилерни сес деп бөлүкке үзүп (бир [illegible] кижи), оларга бодунуң ажылдарын кожуп бергеш, суур иштинден эгелээш, дөө ол Даспы-Иштии, Туралыг, Сукпак, Даштыг-Хөл дээш, өске-даа черлерже аътқарыпкан.

А бистиң бөлүүвүстү, эң-не кадыр-берт оруктарлыг, өрү көөрге, чүгле дээр кылаңнаар, ийи талазында сүүр-сүүр чалымнарлыг, сүртенчиг көшкелерлиг, дээрде шаштыккан бедик улуг даглар бүргеп алган, кайгамчык чараш бойдус-чурумалдыг, ханы кашпал иштин куду дүргектелдир шурап чыдар, терең болгаш шапкын суглуг, ырда кирген, сураглыг Алаш хемниң ол-бо талаларында чурттап турар малчын коданнарга баар кылдыр хуваагаан.

Садыгдан конфет, пряник, хлеб, таакпы аймаа садып алгаш, эртеңгииің он шак ажа дужуп чорда, Даспы-Аксы суурдан үнүп, Алаш-Иштн кайы сен дээш тутсуп бадыптывыс. Баштай-ла Бай-Тайганың артыы эдээн дургаар чаптып баткан эзим-арга иштин эжелей чурттап, кыштап турар Даржаа Шилов, Кодан-оол Кодур-оол, Эдиски Доржу болгаш өскелериниң-даа аал-коданнарынга кирип чорувуста-ла, хүн ажыш, кежээ дүжер дей берди...

Алаш хемни көвүрүгден кежип алгаш, Алаштың ол талазында, Бел-Орук деп черде, кайгамчык кадыр-берт, бедик сынның барык бажында кыштап чыдар Күжүгет Чыгар-оол Буура оглу дел кадарчының коданынга карңгылап, улус мал-магзныи кажаалап турда келдивис.

Чыгар-оол Бууравич-биле чугаалажырывыска, «Кара-Хөл» КБК-ның 146 баш сергезин кадарып орар, алыс боду совхозка үжен ажыг чыл иштинде малчыннап келген хоочун кадарчы болду. Боду ам 58 харлыг, а өөнүң херээжен ээзи шагдала чок апарган. Хөну сынныг, чеди сарыг кыстарлыг, хуузунда мал-маганы база хөй, бай-шыырак чурттап орар улус болду.

Шайлап дооскаш, Чыгар-оол Бууравич-биле болгаш ооң чараш кыстары-биле карңгы-даа бол, чер ап аар сорулга-биле байырлажып, оларга бүгү-ле экини күзээш, оруувус уламчылап чорупкан бис.

Келген оруувус-биле дедир баткаш, Делег-Хөл иштин өрү өскээш, шагда аныяктарның өшкү бригадазының төвү турган Алдыы-Ак-Хөл-Аксы деп черде өшкү кадарып турар аныяк өг-бүле Борис Балдыевич болгаш Людмила Кара-ооловна Сарыгларның кыштаанга орай келдивис. Удуртуп чоруур даргавыс Сарыг-оол Доңгакович Демдек ажыл-херээвис дугайында чугаалааш, хонуп аар дээш келгенивисти дыңнатты. Бажыңның херээжен ээзи Людмила Кара-ооловна изиг шай кудуп, далган, боовазын салды. А Борис Балдыевич одун түшкүрүп, эът дүле берди...

Чай аразында өг-бүленің ээлериниң амыдырал-чурттал-газын сонуургап айтыгыладым.

Олар 1984 чылда өглеңгеш, бо-ла бригада төвүнге комсомолчу аныяктарның өшкү бригадазынга ажылдап эгелээннер. Он үш чыл иштн доктаамал өшкү кадарып, шаңнал-макталдыг ажылдап, төрээн совхозунга хөй-ле дүктү болгаш анайларны өстүрүп берген улус болду. Ам үш чүс сес улуг өшкү кадарып турар. Оларның күшдеңгели база шыырак. Хуузунда база чүс ажыг хой, өшкүлерлиг, саап ижер инектерлиг, өзен-дошке мунар өөр чылгылыг, үш ажы-төлдүг улус болду.

Оон ыңай, бо аныяк өг-бүленің бажың-балгадының арыг-силиг, делгем-чаагайын болгаш үнген-кирген чонунга оларның ээлдек-эвиленин магададым.

Даартазында Делег-Хөлдүң бажындан эгелээш, дөө ол Делег-Хөл-Аксындан Чыраа деп черде чурттап орар, 33 чыл кадарчылаан, ТР-ниң алдарлыг малчыны Күжүгет Серенович Баадан-оолдуң аалынга чедип турувуста, чырык имир дүжүп келген. Дүндүктүг өг арттырбайн киргенивис ол. Малчынның амыдыралы-биле танышкаш, Алаш хемниң солагай талазын өрү өскептивис... Алаш-Иштин дооза эргий кезээнивис ол. Ам чүгле Алаштың Сайыр-Аксы деп черде чурттап орар Манчын-оол Базырович Күжүгеттің аалы арткан. Олче машина четпес. Чүгле дош кыры-биле баар. Өске орук чок. Чүге дизе, ийи талазындан кызыл чалымнарлыг кадыр даглар дуглап алган. Сайыр-Аксы аалаакчыгашта турар аал болду.

Малчыннар-биле ижин-кара чокка хөөрештим. Олар 1961 чылдан эгелеп малчыннап эгелээн. «Үжен алды чыл иштинде хой, өшкү, сарлык, чылгы дээш, кадарбаан-на малывыс чок» — деп, Манчын-оол Базырович чугаалап орду. А өөнүң херээжен ээзи Көк-кыс Дамбыйовна—ийи орден, алды медальдарның эдилекчизи, Маадыр-не. Олар он үш уругларның хүндүлүг ада-иези. Ажытөлү өскен, тускай өглүг-баштыг, улуг кижилер апарган.

Көк-кыс, Манчын-оол Күжүгеттер уруу, күдээзинде дузалакчы кадарчылар боон ажылдап турар. Уруглары ийи чүс ажыг өшкү хүлээп алган. А боттарының хууда мал-маганы база хөй. Кадарган малының деңгел-күжү шыырак, чоргаар дешкилежип турарын көрдүм.

Ол дүне быскан хар база чаапкан, чер кыры агара берген. Хемни дут-биле кежип алгаш, Даспы-Аксынче өскептивис. Шупту бөлүктер чыглып келген. «Кара-Хөл» КБК-ның директору Кара-оол Чаяан-ооловичиниң кабинединге үнүүшкүнүвүстү түңнеп, хуралдадывыс. Нинтизи-биле, чеже-даа рынок кызып, акша-төгерик чок-даа турза, Кара-Хөлдүң чону байыырак чурттап турар. Малмаганы хүр-менди кыштап турар, божа-хойтпаа, ааржы-саржаа четчир, аң-меңи, балык-байлаңы-даа эңдерик чер болду. Ындыг улус кажан-даа түревес, аштавас-даа, мал-маганын өзеп чиптер, малының, аң-меңиниң кежиндаа даарап кедиптер.

Чүгле четпес чүве — мал болгаш кижи эмчилери кадарчыларга ховар кээр. Мал чылгаар дус чок. Сула чок. Пенсия озалдап кээр. Малчыннарга кедер идик-хеп, соктап чиир тараа аймаа дарый хереглеттинип турар. «Тараа-ла болза, мал-биледаа садып, орнап аар бис» — дижип орарлар чорду...

Алаш иштің ийи-үш хондур эргий кезип турган, көрген, билгенивис ындыг. Ол дугайын Бай-Тайга кожуун чагырга черинге база түңнеп, чугаалашкап, чоннуң негелде-дилеглерин хандырар, ылаңгыя, идик-хеп, тараа аймаан Кара-Хөлче дарый чорудар дугайында тускай доктаалды кожуун чагыргазы хүлээп алган.

Салчак САРЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

Санал

ШИЛИП АЛЫР БОЛЗА

Амыдырал - чуртталганың баксыраанының дугайында телерадио дамчыдылгаларда көргүзүп, дыңнадыш, солуннарда бижип турар. Оны экижиднрниң аргаларының дугайында санал-оналдар, сеткилсагышты хөлзедип турар бодалдар кижи бажындан үнмес-тир. Кырган-даа болзумза, келир чуртталга, ажы-төл, оларның салымхуузу дээш, дүне-даа дүвүреп хонар апардым.

Угаан-бодалдыг, кадык, холбуду шыырак кижилер өг-бүлезиң камгалап чоруй баар. Оон ангыда, мал соондан эдерген кижи эктинден элевес, хырныңдан аштавас. Өг-бүленің эр-даа, херээжендаа ээлери ажы-төлү дээш кызымак, бот-боттарын деткижип ажылдаарының үе-чадазы келген. Көдүрбээн хөнээм, көрбээн чүвем чок болгаш, ол дугайын сагындырып олурарым бо.

Чагырып дужаар улуг системаның дээди хааны И. Сталин кадрларны тулдур шилип чораан, хамык ужур кадрларда деп хуудус аная тыптып келбээн.

Сүт-Хөл кезек үеде чаңгыс совхоз турду. Салымчаяанныг удуртукчулар Соловьев, Дүрген-оол суглар көдээ ажыл-агыйны билдилиг удуртуп турганын хоочуннар сактып чорлар боор. Ол ийи дарга, совхозту чиик удуртуп турган. Бөгүнде ук девискээрде кожуун, улуг дөрт ажыл-агый тургустунган, ында даргалар база эңдерилген.

Кадрларны шын, билдилиг ажыглаарының хөй аргаларын дыңнаан мен. 1965-1966 чылдарда Красноярск крайның девискээринде чамдык тывалар-биле аргыжар аргалыг болдум. Нижний Енисейск райснунче. 1946-48 чылдарда шөлүттүрген немец кижилериң бүдүрүлгелерин орус бригадирлер, удуртукчулар удуртуп чадап каан. Оларны солааш, орнунга немец бригадирлерни, даргаларны олурткан. Оон сөөлүнде шөлүткен чоннуң амыдырал-чуртталгазы көскүзүбиле экижээн.

Ол болуушкундан солун түңнелдерни үндүрүп болур. Бир эвес өске нацияның культуразын, ааржы-чаңын, төрээн дылын эки билир болза, куш-ажылды организастап болурунуң бүгү аргаларын тып болур. Көдээниң чурттакчылары бот-боттарын эки билчир, чаңгыс черчурттугларын соңгуп, шилип алыр болза, амыдырал-чуртталганы экижидип ап болур.

Таңды, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннарның девискээрлеринде салым-чаяанныг орус, тыва, өске-даа нацияның ооллары хөй болгай. Оларның арызындан удуртулгага таарыжырларын чоң шилип алзын. Тала-дугай, төрел-дөргүл бо таварылгада черле дузалап шыдавас, харын-даа шаптыг кадар.

Тес-Хем, Эрзин, Чөөн-Хемчик кожууннарга кандыг удуртукчуларның ажыктыы база билдинип келбейн канчаар. Арга-дуржулга солчуушкуннары, рынок харылзаалары барда, тыва чон бөгүнгү нарын байдалды черле ажып эрте бээр.

Севек ИДАМ.
Куш-ажылдың хоочуну.

«...ТӨРЕЛ БИЛБЕС—ТӨӨРЭЭР»

Ие төрээн черим — Кызыл-Тайга сумузу. Төк кээп дүшкен черимни Үстүү-Ишкиниің аксында Куй-Өдек ол дээр чораан. Кызыл-Тайга суурда он ажыг чылдарның иштинде үш кысты, ийи оолду төрээш, кижизидип өстүрбүшаан, математика башкызы деп тускай мергежилди бот-өөредилге-биле чедип алгаш, башкылап ажылдап чоруур мен.

Ажылымның кол угланышкыны —төрээн черимниң төөгүзүнге, аңаа чурттап чораан кижизилериң амыдырал-чуртталгазынга, аажы-чаңынга, чаагай чаңчылдарынга даянып алгаш, өөреникчилерни кижизиг, буянныг чорукка кижизидери.

Кызыл-Тайга сумузу, Тыва чуртунга улусчу революция тиилээринге чедир, 1921 чылдың август айда ТАР-ны үндезилеп тургуаарынга чедир, Ондарлар сумузу турган. Ондарлар сумузунуң үндезин чурттакчылары кончуг топтуг, биче сеткилдиг, төөгүзүнден тура-ла келин-кенээт, күдээ-хүреген, бег-кунчуг, катаат-чуржаат улузун, өскээртен келген чонун кончуг хүндүлээр, үнелээр, уран-шевер талазы-биле белен аштырышкынга таварышпас, алызындан-на малдыг-маганныг, ачы-диинчи, ажылгыр, кежээ чон чораан. Оон улам-ындан бистиң Кызыл-Тайга школазы баштайгы школаларның бирээзи болган ужуру — өгбелеривстің буяны.

Ада-өгбелеривстің биске арттырып каан эң улуг «алдын» эртинези — тыва дыл. Ынчангаш тыва дылдың ачызында чүс-чүс чылларда туруп келген, сайзырап, салгал дамчып келген хүндүлел езулалы тыва чоннуң бир ыдыктыг чаңчылы болгаш сүзүглели. Ада-өгбениң хүндүлел езулалдарын ылап шын сагын чоруур болза, бодунуң мөзүлүүн, биче сеткилдиин, кижизиин көргүзүп чоруур кижи болур.

ТЫВА КИЖИ бодунуң хантөрел угун тос ада угундан бээр ыяк билген турар. Бодунуң укталган угун болгаш төөгүзүн билбес кижиин тыва чон «дөңгүр көк буга» деп шолалаар, кыжырыыр турган деп М. Б. Кенин-Лопсан «Бурунгу ужурларында» бижип турар. Ынчангаш ону удуртулга болдуруп алгаш, удуртуп турар клазымның өөреникчилериниң ук төөгүзүн дилеп эгелээн бис. Өөреникчилериниң киржилгезиби аравыста бар өгбелеривстің ачызында, улуг эвес үе иштинде беш-алды ада угунга чедир тып алган бис. Ол болза 18 вектин ортаа үезинде чурттап чораан өг-бүленің (аттары билдинмес) Айыжы, Доваштай деп ийи кызының беш-алды дугаар салгалдары болур клазывыста он кижи бар болду. Мээн-биле — он бир. Он бир кижиин арызында алашкылар, иешкилер, алышкылар, угбашкылар-даа ажы-төлдери бар болдувус. Ажыл кончуг солун. Айыжының өөнүң ээзи Чүлдүм ирей шолазы Ловун-хелин, Улан-Удэ хоорайда улуг хүрээниң каасталгазын кылган, кончуг усшевер кижи чораан деп база билип алдывыс. Өгбелеривстің аразында буянныг-даа, солун-даа кижилер хөй болду. Оон ыңай ол үеде Ондарлар сумузунга көжүп-даа келген, күдээ болуп-даа келген кижи Ондар болур турганын база билип алдывыс.

Кожавыста Кара-Чыраа школазында бистиң-биле ден, чергелешкек класс-биле үш дугаар чыл ээлчеглиг ужуражылгавыска база дыка хөй төрел алышкыларның, угбашкыларның ажы-төлү аравыста барын тыптывыс.

Амгы үеде төөгүзүн тос ада дужунга чедир билир кижилер дыка-ла ховартаан боор. А бис, кайы-даа школаның өөреникчилери, кижи бүрүзү оода-ла үш ада дужунга чедип төөгүзүн тып, салгалдарынче дамчыдар хүлээлгени алдывыс.

Чүге оода-ла үш ада дужунга чедир билир ужурлугул? Чүге дээрге ол үениң хан-төрел оглу, кызы ашак-кадай болбас. Оон иштинде азыранды кижиин база хан-төрел деп санаар. Амгы үеде төрел бөлүктер чоок эдеришпес, билишпес апарганындан, хан-төрел улус-даа өг-бүлени тудуп, оон уламынан ол өг-бүле аскежикке белен таварышпайн чоруур боор-дур.

Кызыл-Тайга, Кара-Чыраа школаларында чергелешкек ийи класс төрелдерин дилээриңден аңгыда бирээде, уруглар боттарында бар чараш аажы-чаңны, өгбелериниң салгап алганы чаагай езу чаңчылдарын өөрүнге көргүзер ужуруг, ийиде, бар багай чаңчылдарны сойгалап, чидирер сорулганы салганнар. Чаңгыс өгнүң ажы-төлүнде безин кандыг-даа аажылыг уруглар бар болур. Бүдүн класстар, бүдүн школада, ийи аңгы школаның аңгы-аңгы класстарында кандыг аажы-чаңныг уруглар чок деп. Херек кырында кым-бир кижиниң көстүп турганы чараш аажы-чаңын чижекке чугаалап, өттүнерин өөредип, а кым-бир кижиниң багай аажызын бодунга, кызыл арнынга чугаалаары — ол кижиниң кижизидилгезинге дээштир салдарны чедирер.

ТӨРЕЛ бөлүктүң тускай ады — тыва кижиниң бодунуң допчу намдарын хандыр билип алырының бир аргазы болур. Шаанда шагда тыва кижи аваазының адын адавас, адазының адын болгаш укталган төрел аймааның адын адаар чаңчылдыг турган.

Авам Кызыл-Тайга чурттуг Ондар уктуг кижи. А ачам Кара-Чыраа чурттуг, Кара-Монгуш кижи. Ачам угун үш ада дужунга чедир дыңнап, билип алганым төөгүмну мээн карак чырып өөренгенним өскенчерээн школамның (Кара-Чыраа) кызыл ыстчилериниге база төрелдерин билип алырын, оларның-биле эдержирин, таныжып алырын күзеп чоруур төрелдеримге, өөреникчилеримге бараалгаттым.

Ачамның документ езугаар ады Монгуш Биче-оол Доржуевич, кырган-ачам—Кара-Монгуш Доржу Самданович, а ачамның кырган-ачазы Кара-Монгуш Самдан Чажан оглу.

1800 чылдарның ийиги чартыында Чажан биле Чашпай Кара-Монгуштар өг-бүле тудуп, он ийи ажы-төлдү чырык черге чаяап каан. Мээн үш ада төөгүмнүң кады төрээннери он ийи кижи ол болган.

Эң улуу Чамыяан, шолазы Уштуу-Сыр оглу Байыр-оол, уруу Энмек Зоя, ону билбес кижи Кара-Чыраа, Суг-Аксы суурларда ховар.

Дараазындаларының улуундан бичезинче дес-дараалашкак дугаары солчу берген чадавас.

Ийиде, Самбыл, шолазы Хүндү, ооң ажы-төлү тос кижи.

1. Кончук (Хелин). Ак-Довураква Дөстей-оол Кончуковичи, Суг-Аксы, Кара-Чыраада Кончуковичилер хөй. Оларның ажы-төлү дөртен ажыг.

2. Конзай (Чада). Ооң ажы-төлү база тос. Шупту-ла—эмчи, башкы, садыгжы, санакчы тускай эртемниг, үлегерлиг кижилер болган. Олар ажы-төлдери-биле дөртен чедип, Кара-Чыраада, Суг-Аксында, Чаданада, Хайыраканда чурттап чоруурлар.

3. Хорлуу. Ол база-ла хөй ажы-төлдүг. Ооң улуг уруу Уванья кырган-авамны Суг-Аксында билбес, сагынмас кижи чок. Ол Алексей, Аркадий, Артем, Арсений Сүүр-ооловичилерниң аваазы. Оон ыңай Хорлуу кырган-авам Намажаповичилериниң, Октяевичилериниң база кырган-аваазы.

4. Серен (Чидиг-Кадай). Ол болза хөй-ле Сүүр-ооловналарның аваазы (Сергелен, Ымыжаан, Өпештей, Татьяна) база Калдар-оол Алексей Сүүр-ооловичилер, улуг уруунуң чэнда алгаан ады Энчек кадай.

5. Дажы (Чылыгыр). Ооң улуг уруу Мотор, Үстүү-Ишкинде чурттап чоруур. Ажы-төлү Сат Сергей, Доруг-оол, Лида. Бир уруу Часкал «Сүт-Хөл» совхозта малчыннап чоруур.

6. Кодуп (Куу-Хам). Ажылагыйның янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруур Кодуповналар, Кодуповичилер база хөй улус. Ортун оглу Сергей Хову-Аксында, хеймер кызы Галиназы Өвүрде башкылап чоруур. Артканнары — чуртунда.

7. Хокуй-оол (Чөлдак). Өөнүң иштн Анак. Хөй ажы-төлдүг. Кара-Чыраада чурттап чоруурлар.

Көк, Айлынмаа элекке мөгүш чэөн.

Үште, Какаа. Чаңгыс уруу. Долума. Ооң ажы-төлү: Эрес-оол Чучук-ооловичиниң, Светлана Чучук-ооловнаның аваазы Үйнунмай, Байак башкы, Уктуй-оол оларның ажы-төлү база хөй. Кара-Чыраада чурттап чоруурлар.

Дөртте, Сүрүң. Ооң ажы-төлү чеди кижи.

1. Шаравит. Кара-Чыраа, Суг-Аксында Шаравыт фамилиялыг Монгушовналар, Монгушовичилер ол.

2. Бичин-Уруг. Беш ооллуг, ийи кыстыг. Кара-Чыраада. Амой, Чечекмаа сугларның аваазы. Ажы-төлүнүң ажы-төлүбиле үжен ажыг.

3. Чылбак-кара. Беш ооллуг бир кыстыг. Олар Кара-Чыраада чурттап чоруур. Шупту чэөрби кижи чедип турар.

4. Даңзы-Белек уруглары — Кара-кыс, Кара-оол, Орус-оол уруглары — Олег, Уля, Сергей, Калдар уруглары —Лора.

«Угаан-медереливис дөзү—бурунгуларывыста. Чечен-мергенивис — чонувуста».

Хелин кырган-ачам онзагай кижилериниң бирээзи кижи чедип ажы-төлүнүң хеймери үш харлыг турда, уругларының иезн чок апаарга, кара часкаан уруглардан өстүрүп, шупту-зун тускай эртемниг, төлептиг кижилер кылдыр өөредип алган, маадыр ада.

2. Конзай (Чада). Ооң ажы-төлү база тос. Шупту-ла—эмчи, башкы, садыгжы, санакчы тускай эртемниг, үлегерлиг кижилер болган. Олар ажы-төлдери-биле дөртен чедип, Кара-Чыраада, Суг-Аксында, Чаданада, Хайыраканда чурттап чоруурлар.

3. Хорлуу. Ол база-ла хөй ажы-төлдүг. Ооң улуг уруу Уванья кырган-авамны Суг-Аксында билбес, сагынмас кижи чок. Ол Алексей, Аркадий, Артем, Арсений Сүүр-ооловичилериниң аваазы. Оон ыңай Хорлуу кырган-авам Намажаповичилериниң, Октяевичилериниң база кырган-аваазы.

4. Серен (Чидиг-Кадай). Ол болза хөй-ле Сүүр-ооловналарның аваазы (Сергелен, Ымыжаан, Өпештей, Татьяна) база Калдар-оол Алексей Сүүр-ооловичилер, улуг уруунуң чэнда алгаан ады Энчек кадай.

5. Дажы (Чылыгыр). Ооң улуг уруу Мотор, Үстүү-Ишкинде чурттап чоруур. Ажы-төлү Сат Сергей, Доруг-оол, Лида. Бир уруу Часкал «Сүт-Хөл» совхозта малчыннап чоруур.

6. Кодуп (Куу-Хам). Ажылагыйның янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруур Кодуповналар, Кодуповичилер база хөй улус. Ортун оглу Сергей Хову-Аксында, хеймер кызы Галиназы Өвүрде башкылап чоруур. Артканнары — чуртунда.

7. Хокуй-оол (Чөлдак). Өөнүң иштн Анак. Хөй ажы-төлдүг. Кара-Чыраада чурттап чоруурлар.

Көк, Айлынмаа элекке мөгүш Доржу Самданович, а ачамның кырган-ачазы Кара-Монгуш Самдан Чажан оглу.

1800 чылдарның ийиги чартыында Чажан биле Чашпай Кара-Монгуштар өг-бүле тудуп, он ийи ажы-төлдү чырык черге чаяап каан. Мээн үш ада төөгүмнүң кады төрээннери он ийи кижи ол болган.

Эң улуу Чамыяан, шолазы Уштуу-Сыр оглу Байыр-оол, уруу Энмек Зоя, ону билбес кижи Кара-Чыраа, Суг-Аксы суурларда ховар.

Дараазындаларының улуундан бичезинче дес-дараалашкак дугаары солчу берген чадавас.

Ийиде, Самбыл, шолазы Хүндү, ооң ажы-төлү тос кижи.

1. Кончук (Хелин). Ак-Довураква Дөстей-оол Кончуковичи, Суг-Аксы, Кара-Чыраада Кончуковичилер хөй. Оларның ажы-төлү дөртен ажыг

«УЛУГ-ХЕМ» СОЛУН 20 ХАРЛААР

КҮЗЕЛ-СОРУК КҮШТҮГ ТУРДА...

1978 чылдың январь 1-де «Улуг-Хем» солуннуң баштайғы номери чырыкче үнген. Ам удавас Улуг-Хем болғаш Чаа-Хөл кожуунларның номчукчулары болғаш бижикчилери ынак солунунуң мугур чәәрби чыл болғанын демдеглээрлер. Ол юбилейге дорт хамаарылғалыг болғаш, бо кыска үүлдү номчукчуларға бараалғадып көрейн.

Шагаан-Арыгга кожууң солунун тургузар дугайында чугаа көктүг чайын-на дыңналы берген. Кожуун даргазы Караоол Маспык-оол мени келдиртип алғаш:

— Чаа ажыттынар солуннуң харысалғалыг секретары боор ажылдаар апаар-дыр силер. Партия эге организациязының секретарынга база силерни сүмелеп турар чорду—деп чугаалаәш, чанынга орган Донгак Аракчааже көрүндү.

— Солуннуң номчуурдан башка, ону канчаар кылып турарын көрген әвес мен, секретарь деп та чүзү чүве — деп, мулдурладым.

— Солуннуң кол штавы ол боор—деп, Донгак Дамдынчапович тайылбырлады.

— Хамааты камғалалычың штавын чеди чыл иштинде командалап, кожуунда бүгү черлерни бут кырынга дувурәәзин үеэинде тургузуп турған, артында-ла шериг хептиг капитан дужаалдыг кижи ону шыдаваска кайын боор — дәәш, Кара-оол Андреевич шын-на сеткилин илеретти.

Ол үеде үстүнде турар дарғаларның айтыышкынын күүседири албан турған, Ынчанғаш чаа ажыттынар солуннуң харысалғалыг секретарынга ажылдаар ужурга таварыштым.

1977 чылдың декабрьның чаазында Кызылға чедип, «Шын» болғаш «Тыванын аныяктары» солуннарға барып, арга-дүржүлгә ап, өөрендүмдаа. «Тыванын аныяктары» солуннуң харысалғалыг секретары Шомаадыр Куулар әлээн үе эрткенде бир ары шыйдырды.

— Солун шыырың ажырбастыр. Ам типографияға барып, үжүктер болғаш шугумнар-биле танышсыңза ол-ла — деп, даргам ындыг.

Парлалғаның күрүне комитединге баарымға, оон даргазы Кара-Сал Будук-оол типографияны көргүсү. Ында ажылдап турар кижилерниң хөй кезин орус, тыва херәәженнер болду. Солун парлаар, сактырга тараа арыглаар трнердаа ышкаш, ийи метр ажыг беднк аппарат-даа, үжүктер кудар он шаа машиналар дыырадыр ажылдап-ла турар.

— Новосибирскиниң полиграфия техникумунуң сургуулдары Света биле Наташа-дыр. Олар «Улуг-Хем» солуннуң типографиязынга ажылдаарлар —деп, Кара-Сал Дамбаланович хөректеринде комсомолчу демдектерлиг ийи кыстың чанынга баргаш чугаалады.

Ол ургларның салааларының әәлгирин кайгадым. Оларның айыткан аайы-биле хола матрицалар, сурагжаан «Әәлдек шыңгырааш» деп танцының аялгазында дег, кыңгыртка-йындыр шуужуп-ла турар. Коргулчундан шуткаан солун одуруглары аңаа бодарап, чайынналы бәәрге, дооразында турған кижи дораан барып сегирип алыксаар.

Ам ол кыстарны Наталья Санаар-ооловна Бегзи, Светлана Билчиновна Хертек деп адаардан, ажы-төлүнүң ынак авалары, найыралдыг өг-бүлелериң херәәжен әәлери апаардан башка, арын-шырайы-даа, аажы-чаны-даа чараш, чазык хевәәр дәәрзин баш удур демдеглей тыртып каайн. Оларның күш-ажылының дептерлеринде «Улуг-Хем» солунга линотипистен кирген дугайында бижимелден өске бажик чок. Ажылынга ол хире бердинген кижилер барда, үүле бүдүүгүр, болбайн канчаарыл!

Үе әртип, «Улуг-Хем» солуннуң баштайғы номери чырыкче үнер үе чоокшулаан. Чанарынга белеткенип, солунга хереллеттинер материалдарны тыптынын чоруп тур мен. «Тыванын аныяктарының» редактору Өлзей-оол Монгуштун кабинединге кире бәәримге, Будук-оол дарга кончуг дүрген келдирткен деп мындыг. Дарғаның орар чери километр хире ырак. Шокшуй аарак четтим.

— Даарта дораан Кемерово хоорайже ушпас болза хоржок. Харалаан, парлаар машиналарның валдарын кылдырбаан, уттупкан болдувус. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентизи Шангыр-оол-биле кады чорувут. Чүгле хааржактардан белеткеп алынар. Чазаныр чер ырак әвес—деп, Дамбаланович хөлзәән олур.

Хондур типографияның чазаныр черинге демир өзектерге (валдарга) бот-боттарынга дүрбүшпес кылдыр кылған үттөрлиг алды хааржак кылып алдывыс. Мооң мурнунда чорбаанывыс үш танывазывыс хоорайға чедип, солун парлаарынга әргежок чугула, ән-не хәәрек шак ол херекселди кончуг дүрген кылдыртып әккелген бис.

Шагаан-Арыгга ол-ла валдарым сөөртүп алғаш келдим. Харның улуу, соогу мырынай дендии. Типография биле редакция чангыс улуг бажында. Шалазы-даа, ханазы-даа дыттан кылған. Шыгы кедергей. Чышыр салыш каан солун саазыннарын бот-боттарындан адырар арга чок деп болур. Редакцияның кабинеттери, типографияның цехтери чылыг-даа болза, бус хөрекче кирип турар.

Ол-даа канчаар, ындыгла ыйнаан, «Улуг-Хем» солуннуң баазазынга «Ленинчи орук» солунну база парлаар әгелээн. Ийи коллектив сынмарлажып, барык ийи ай чыгам ажылдадывыс.

Чаңгыс солунга көрдүнген дериг-херекселдериис чедиштези, чаа машиналарны шуудавазы, типография ажылдакчыларының мергежили шоолуг әвези ажылывыска дыка улуг бергелээшкиннерни таварыштырған. Ийи улуг кожуунну номчукчуларынга солуннарны чогуур хуусазында үндүрүп бәәр дәәл барык карак шиммейн турганывысты черле утпас-тыр мен. Сандайлар кырынга олура-даа удуй бергилээр чүвә. Бичии-ле кум кыып алыргә, кижиниң ажылдаар шинээ катап тургустунып кәәр чорду.

Каттырынчыг-даа, ыглаксанчыг-даа таварылғалар турғулаан. Хензиг чүве дәәш алгыжа-даа бергилээр. Кижилерниң нервилери, ча кирижи дег, херли берген турған боор.

Чыраа-Бажындан келген чараш кыс Чечек Монгуш — солунувустуң корректору ол. Будуттунары-ла кончуг. Чай кадында каастанып аарга-ла, үр-даа болбас, хамык будуу арнын былчап кааптар. Өлшыгы ол хире турган-дыр. Кыстың хилинчектенип турганын, кым-даа кочулаваанын демдеглекседим. Ону бодаарга, шуптувус чылбак чоруп турган-дыр бис.

Солунувустун чырыкче үнүп, «төрүттүнеринге» редакторувус Чооду Кара-Күске, оон өөнүң ишти журналист Спиримаа, «Шынның» хоочуну Алексей Аир, сураглыг журналист Алексей Нугуурак, Чкалов Мандыынчы, Оюн Кодур-оол, Оюн Таисья, Салчак Молдурга, Донгак Аракчаа болғаш өскелер-даа бүгү билиин, талантызын, күжүн бергенин демдеглекседим. Оларның ачызында «Улуг-Хем» солун эн-не номчуштуг, чараш кылдыр чыскааттынған солун дирти берген чүве.

Уйгу-чыдын чок ажылдап турған ынчангы типография ажылдакчыларын бо-ла сактып кәәр-дир мен. Оларга Дембил кызы Ульяна, Чойгач Монгуш, Лидия Василовская, Александр Маады, Шом-оол Кыргыс, Чечек Лодай, Анна Кижиир-оол хамааржыр.

«Улуг-Хем» солун чәәрбл чыл дургузунда үе-биле денге базып, чоннуң күзел, чүгкүлүнүң илередикчизи, кижилериң әргелериниң камгалакчызы, бурунгаар депшилгениң сургакчызы боон келгенин бүгүде билир. Оонбиле чергелештир «Улуг-Хем» солун бижикчилерни өөредириңге, журналист кадрларны каңнаарынга, талантыларны деткиириңге боттуг үлүг-хуузун база каткан. Ооң идепкейлиг бижикчилери Булун-Теректен Нина Эртине, Ийи-Талдан Екатерина Саая, Чодураадан Кара-кыс Дензин олар Тыванын херәәжен чогаалчылар ассоциациязының кежигүннери, Арыг-Үзүүнден Октябрь Тун-оол Тыва чогаалчылар әвилелиниң кежигүнү, солуннуң корреспондентизи турған Шангыр-оол Суван Тыванын бир сураглыг чогаалчызы апарған. Бо даңзыны оон-даа көвүдедип болгар дәәрзин номчукчу билип олур боор.

Солуннуң ажылынга идепкейлиг киржип турған болгаш турар-даа эштериң ат-сывын дегерезин бичин чүүлүмге бижиир аргам чок болду. Үстүнде адаан каш кижи баштайғыларның баштайғылары боорга адаксадым. Хөрек болза, меңээ улажып, әкл сөстен сөглеп көрүңер деп диледим.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Россияның журналистер әвилелиниң кежигүнү.

Маадыр Доржуевич ШАГДЫР

1997 чылдың декабрь 26-да 56 харлыында Кызыл хоорайның чурттакчы чонун ажылга хаара тудар болгаш турғузар төптүң даргазының оралакчызы Маадыр Доржуевич Шагдыр үр әвес аарааның соонда мөчээн.

Ол 1941 чылдың декабрь 9-тун хүнүнде Өвүр кожуунның Чалааты сумузунга малчын арат өг-булеге төрүттүнген. Ол 1959 чылда Хандагайты ортумак школазын дооскан соонда, 1960-63 чылдарда Калининград хоорайга ССРЭ-ниң Чепсектиг күштеринге шериг албаны эрттирген. Маадыр Доржуевич шериг албанындан халашкаш, ынчангы Өвүр кожуунның Бора-Шай, Чаа-Суур школаларынга башкылап ажылдаан. 1968 чылдан әгелеп, Өвүрнүң комсомол райкомунуң килдис әргелекчизинден бирги секретарынга чедир ажылдаан. 1972 чылдан әгелээш, партия Өвүр райкомунуң килдис әргелекчизинге 1991 чылга чедир, 1991-94 чылдарда Өвүр кожуунның улус өөредилге килдизинге ажылдаан.

Маадыр Доржуевич Шагдыр бодунуң үеэинде амыдырал дәәш чүткүлдүг кижи чораан болгаш Новосибирскиниң дәәди шериг-политиктиг училищезин база 1968 чылда Кызылдың башкы институдунуң филология факультедин бот-өөредилге-биле дооскан.

Ажылдан келген чылдарының иштинде Маадыр Доржуевич биче сеткиллиг, эш-өөрзүрек, чонунга хүндүткелдиг, төлептиг чоруу-биле онзаланып чораан. Ол чу[illegible]лгазының сөөлгү хүннеринге чедир кижилерге бараан боон келген болгаш чус-чус аныяктарга амыдыралчы оруктарны ажыдып берген кижилериң бирээзи.

Ол ынак әжи — өөнүң иштин оскунуп, чаңгыс оглундан чарылза-даа, дөрт кысты эртем-билигге чедирип, чуртталғанын делгем орууне, аваазын чоктатпайн, өглеп-баштааш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир кыстарының быжыг чөленгиижи боон чораан. Ол дөрт бичии чаштарның әргим кырган-ачазы, ха-дүңма, дөргүл-төрелиниң ынак дүңмазы, хайыралдыг даайы, честези, каты, бәә чораан. Шагдыр Маадырның чырыткылыг овуру ажы-төлүнүң, төрелдериниң, эш-өөрүнүң сагыш-сеткилинге кезээ-мөңгеде артар.

БӨЛҮК ЭШТЕРИ.

Маадыр Доржуевич Шагдырны сөөлгү орукче декабрь 30-де Кызыл хоорайның Пушкин кудумчузунда 2 дугаар бажыңдан хүндүскүнүң 12 шакта үдээр.

Степан Намчылович НАМЧЫЛОВ

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну, «Могаг-шылаг чок ажыл-албан херээ дәәш» деп медальдың I, II, III черлериниң, «Милициянын тергиини» хөрек демдээниң әдилекчизи, «Милициянын 50 чылы», «ССРЭ-ниң чепсектиг күштериниң 60 чылы» медальдар-биле шаннаткан, «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдың әдилекчизи, биске эргим болғаш хүндүлүг Степан Намчылович Намчылов амыдыралындан чарлып чоруткан.

С. Н. Намчылов 1926 чылдың сентябрь 15-те Бии-Хем кожуунунуң Кежер-Хөлге төрүттүнген. Школа дооскан-ының соонда, 14 харлыында «Кызыл сыллыс» колхозтуң ажылдакчызы болуп, күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын әгелээн. 1950 чылдардан әгелеп Степан Намчылович Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының шагдаазы болуп ажылдап, ол ажылга 40 хире чыл ажылдаан. Ол — милициянын старшиназы. Сөөлгү чылдарда хүндүлүг дыштанылғазында турза-даа, республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының вахтазынга ажылдаан.

Степан Намчылович Намчыловтуң чырыткылыг овуру бистин сагыш-сеткилиниске кезээ-мөңгеде артар.

Уруглары, төрелдери, эш-өөрү.

«БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР»

(Төнчүзү, Эгези 2-ги арында).

рааш, эки амыдыралды чедип алырынга угаадып чорааны халас барбаан.

Хөй ажы-төлдүң аразында мөзү чок, опчокпайлар база турар. Ам оларның чамдыктарын көрүп чоруурумга, шиитиргеп, кижиге бижектеткеш, амы-тынындан чарылған боор чорду. База бир ындыг кижи оорланып чоруп бәәрге, ийи уруглуг кадайы каапкаш, чоруй барған. Оор боду орта чуртталга-даа чок, бир-бир аалдар аразынга хир-чамга туттура берген, боостаазы безин челдиг, коргунчуг чорду. Улустуң каргыш-чатказындан, халак-хилээнден, черлик аштанғы ыт дег апарған ол-дур.

Уруглар, оолдар, инээнер, хой, өшкүнер оолдаптарга, оларның чаш төлдерин оларның өң-чүзүнүнге тааржыр чараш аттар-биле адап алыңар. Үргүлчү адын адап турарыңарға, олар үр болбайн, атсына бәәр-дир ийин. Оттап чорда, кайы-даа ырактан адап кыйырарыңарға, бажын көдүрүп келгеш, силерже көрүп кәәр.

Кожаларынарның малмаганының өң-чүзүнүн база танып алыры артык әвес. Кижиниң бодунуң малы өдәәнге өзүп көвүдәәрге, чурттап турар черинин улузу безин пат билир апаар. Чамдык улуг-даа, бичии-даа кижилер, силериң инектериңер дагже үнүп чыдырда, әккелдивис дәәш, хай деп әккеп бәәрге, бо кижиге дыка өөрүнчүг болур чорду, уруглар. Ынчанғаш ындыг уругдарыгны, улуг кижилерни кижи эң хүндүткел-биле чаптап көөр чүве.

Кижиниң караа хаптыг, кулаа кумнуг әвес, долгандыр бүгү чүвени хайгаарап, билип, эскерип турарга, оларның мал-маганы чаъс соонда мөөгү дег, хенертен көвүдәәр болғаш өң-чүзүнү безин чылдын-на өскерлир чүве чорду. Ашаанын азы чоок кижилериниң оорлап әккеп берген инектерин саап олурар кадай дәәрге, ашаа дег, оор кадай ышкажыл. Оор инек суду-биле ажы-төлүнге аъш-чем, шай сүттеп, бергеш, оран-делегейже чажарга-даа, бурган ону демей-ле хүлээп албас. Ол хайбачыттыг чем дәәжизи, өрү октаан даш тенек кижиниң тейинге, бак кижиниң бажынга дүжери дег, оон халаптыг үржүктары бодунга халдаар. Чамдык улус өске черден оорлап алған малын кажар арга-биле, кижилериң өдәәнге азырап алганы актыг малынга безин орнап алыр чоржук. Канчаар-даа дестирип чажырарга, хай-бачыт оорнун бодунга чедер.

Мен силерге ийи караам-биле көрген, ийи кулаам-биле дыннап чорааным бир таныырым акыйнық чугаазын болғаш ооң таварышканы коргунчуг түүлүн бижип көрейн. Акыйның адын Мөңгүн-оол дәәр чүве. Оларның чурттап турганы аалының чоогунга, улустуң Хамкадай деп чугаалажыры, назы-хары чеден чоокшулай берген кырган-авай чурттап турған чүве-дир. Бир хүн Мөңгүн-оол төрели угбазының әләәди оглу Май-оолду әдертип алғаш, ол кадайның өдәәнге кирип келгеш, кажаадан хойну оорлааш, чорупканнар. Май-оолдуң кортканың акызы билип кааш: «Чүге коргар сен, ол кадай хам-даа әвес, анаа-ла артышбиле улус мегелеп әгелээн кадай ышкажыл. Ооң хомудаан каргызы биске четпес дийин. Ынаар химиренип-химиренип, ыыттавайн баар. Көргей-ле бис: хам бе, хам әвес бе? — дәәш, хоюн үңгерип алғаш, тадыладып каттырып чораан-дыр. «Арыг иштинге одагланып алғаш, изиг ханны шартайтыр чип алғаш, чылгывыс дозуп, шөлзәән хонар бис» — дәәш, ыглап турған дүңмазын кончуп турғаш, хойнуң бажын туттурғаш, өзеп алған. Иштихырнын ужулғаш, баш, дуюубиле катай кежинге ораағаш, ынаар тал аразынче киир октапкан. Эзҙин бускаш, хола тавак пажың долдур хайындырыпкан. Май-оол акызындан корткаш, чадаарда-ла от салып орган. От чырыынга пашта эзт аразындан чылан ышкаш үзун ак чүве дыйлаңайнып үнүп органын көрүп кааш, Май-оол алгырыпкаш, талдар аразынче бурт-ла дәән. Мөңгүн-оол ол чүвени бижээ-биле дедир пашче чыттыр идерге, дамдам кожайғаш, бир ыргаш кылынғаш, Мөңгүн-оолдуң арнынче изиг мүннү бүлгүрүпкен. Мөңгүн-оол ам-на корга бергеш, пажын каапкаш, дүңмазының соонче ыңай-ла болған.

Аттарын мунгулапкаш, кадайның аалынче хапкан. Үш дүн ортузунда хөөкүй кадай уйгу-дыш-даа чок, ыыт чок таакпылап, карактарының чаштары чаактарын куду сааладыр бадып орган. Мөңгүн-оол ооң мурнунга калбаш кәәп дүшкеш, буруузун миннип, тейлеп әгелээн. Кадай ора: «Хам-даа әвес мен, оглум, харын. Чаңгыс, бот кырган-дижең кижинин кызын мүнүн аартаар дәәш, камнап, арттырып алған иртин харыы-буруу-даа чок үш таныывазы улус алғаш бааргa, хомуданчыы кончуг-дур. Сәән-даа чүвенни оорлаптар болза, каттырып олурар әвес сен, мен дег хомудап, ыглап-ла орар сен ыйнаан» — дәәш, даңзазын иднинин бажынга токкуладыр соктап орган-дыр. Бичии оожургай бергеш: — Моон соңгаар оорланмайн, анаа шөлзәән чуртта оглум» — дәәш, эдәәниң адаандан, демги ол паштаң уштунуп үнүп келген үзүң ак шөйүндү ышкаш ак ыяш уштун келгеш, ортузундан сый соккаш, отче киир октапкан. «Ам барып эздиңер чип алыңар, күзүн ирттиң орнунга бодуңнуң өдәәнде сарыг баштыг, калбак кудуруктуг ак иртинни әккеп бәәр сен» — дәәрге, Мөңгүн-оол ыыттаар сөс шуут тыппайн барған. Шынап-ла, аалында ындыг ирти бар болған чүве-дир.

Оорлаан эздин-даа чивейн, тал аразынга суп каапкаш, чылгызынга чедип кәәрге, ийи аъдын бөрүлер өлүр тудуп каапкан болған. Чазый хырын башка халдаар деп чүве ол-дур. Ол хевәәр Мөңгүн-оол чаңгыс-даа катап оорланып көрбәән. Чербиниң ыыш ажыл-агыйынга ажылдап чорааш, чуртунче кежүп чоруй барған. Бо таварылга Хөндергей чоогунга болуп турған чүве-дир. Оорлангаш, ийи дакпыр каражага боду ынчаар таварышкан. «Оорнуң оруу мунгаш» деп чүве ол-дур.

Чүгле мал оорлары әвес, күрүненің акша-төгериин кажар арга-биле ушта шаап алғаш, чоок кижилериңе, ажы-төлдериниң ажы-төлдериңе халас черден бажың-балгат садып бәәр, улуг әрге-дужаал әәлээн адалар, авалар, силерге бачыт-хай кылып, силерни бужар, келир үеде чаа үптекчилер, маңгыс оорлар кылдыр өстүрүп, белеткеп турары ол-дур. Бо чүүл ак сеткилдиг, шынчы кижилерге хамаарышпас дәәрзи билдингир. Улус чондан-даа дыңнаан болгай-ла мен, бодум-даа көрген болгай-ла мен. Бир херәәжен база-ла кажар арга-биле ургларынга артык-артык квартиралар садып бергеш, эки чүве-даа көрбеди. Уруглары ол квартираларга орта-даа чуртта-вайн, әрте-ле чаш назыныдан чарлып чоруй барды-лар. Ол-ла-дыр, квартиралары әән калгылаан. Артык сеткил ара дужер деп үлегер домак анаа әвес сөглеттинген болгай.

Өске кижи хеви черле кедип болбас чүве-дир. Ол кижи кандыг-даа аарыг-аржыктыг, хай-бачыттыг болуп болур. Шаанда бистиң черге кончуг шыырак Чарык-Карак деп хам чурттап чораан. Кожавыстың бир уруу Улуг-Хем кожуунның бир суурунга угбазы сугга турган, Кызыл-Мажалыкче чанарда, эжиниң кызыл өөнүг торгу платьезин оорлапкан. Аалынга чайладыр кеткеш, дүңмазынга берген. Ол базала чарашсынып кедиң турган. Күзүн ол уругнуң дүңмазы аарааш, чок болған. Дөртен тос хонуун Чарык-Карак хамга кывыстырған. «Силериниң уруулар чиге хүн үнер үктен кызыл өөнүг хеп әккелген-дир. Ооң ээзи азы бугу платьени сүрүп келгеш, ургга бачыт кылған. Ол платьени ону әккелген уруулар юбка кылдыр өскертир даарааш, быкындызын сыртыынар иштинче суп каан-дыр. Бээр уштун әккелиңер, мен азазын чорудуптайн» — дәәрге, ургларның аваазы ол хамның өттүр сөглээнин кайгап ханмаан. Шынап-ла, платьениң быкындызы сыртык иштинге чыткан болған. Хам алғаш: «Каргыштыг, харамнанған үвенни дедир ап ал, ма!» — дәәш, отче киир октапкан. Бо таварылғаның кезик-чамдыызынга мен база киришкен кижи мен. Чок уруг дәәрге, мәән кады төрәән дүнмам-дыр. Каш чыл эрткен соонда, платьениң чогум әәзи бажыңындан үнгеш, ис чок чиде берген болған. Ол хевәәр тывылбайн барған.

Амгы шагда кончуун көрүңер даан. Кылаштап чораан кижиниң бөргүн-даа, тонундаа уштун аппаар. Туттуруп алған улусту көрүп чоруурга, өөделиг чүве-даа көрбәән боор чүве-дир. Чок, болза, шуут ажы-төл чок хилинчектенип чоруур, азы ажы-төлү артпас, аарыг-аржык болур. Хөрек кырында болған тәварылғаларны моон-даа хөйну бижип болур чүве дийин.

Эргим оолдар, кыстар, школачылар, силер дәәрге келир үедеги чараш чуртталгаже чүткүп орар чаагай сеткилдиг үреннер-дир силер. Амгы үеде чеже аныяк-өскен хилис черден амы-тынындан чарлып турар-дыр. Ол дәәрге бичии Тыва чуртувусту оорларның, чижеңнерниң, үптекчилерниң, күштеп-күчүлекчилерниң, каржы-дошкун өлүрүкүлерниң хай-бачыдының бужартадып каан уржуу-дур. Ол бачыттыг кижилер дугайында солуннарга иелерниң, кыргаваларның, дулгуяк арткан кыстарның ыы-сыылыг чагааларын чежени номчувадывыс дәәр.

Чоокта чаа А. Шаалы беш инээн оорлаткан. Абаканче мунгаш машинага сөөртүп бар чыткан инектерни шагдаалар дузазы-биле көргеш, ында бир инектиң чаала төрүп алганын, а бир инектиң төрүп чадааш, улустан дуза дилээн дег девидеп, бергедеп эдип чыдарындан әр кижиниң карактарының чажы сааладыр агып турганын номчуурга, кайы хире коргунчугдур. Хөөкүйлерни чаш бызаалары-биле өлүмче кижилерниң аппар чыдарын адыгуузун мал кайын билир. Ооң әәлериниң ыы-сыызы, та чүү хире чүве. Кандыг эриг баарлыг, ак сеткилдиг кижилер эртен-кежээ төрүүр четкен инээн садар деп. Ол дәәрге, кызыл ханга караа көзүлбестеп калған, ханныг холдуг ийи-буттуг кижи-бөрүнүң кылған үүлгедии-дир. Кижилер-даа, мал-маган-даа ис чок чидип-ле турар. Дилеп, истеп, сүрерге-даа, тывылбас. Тыптырга-даа, кым ону кылганыл деп чүве билдинмес болуп хевәәр артып каар. Чамдык оорларны, өлүрүкчүлерни тып алырга-даа, ажыы чок чоржук. Бирийи хире чыл болганда, база-ла ол-ла үүлгедиин үүлгедип, чон аразында чылбыртып чоруурлар. Улус чон билве-даа ыытташпас.

1997 чылдың октябрь 7-де үнген «Шынга» Ольга Сандараанын «Төлүңнүң келир үезин бодап көр, оор!» — деп чүүлүн база катап кичәәнгейлиг номчууру артык әвес. Мен ону номчааш, «бодап көр, оор!» деп сөс каттыжыышкынын «бода, оор!» дәәр болза, чаңгылыг деп бодадым. Ында көзүлдүрбейн турар улустар — оорлар дәәни кончуг шын, Соңгаартан чиик өртектиг бараанны әккелгеш, күрүне бараанны-биле холуй әскетчоктап саткаш, чонну мөлчүп, чулуп чип турар арын-нүүрүн артында кагған садыгжылар кайы хөй. Араганың өртээн аартадып алғаш, бижилгебиле чегдириптер. Ол арагазы артында-ла арыг водка әвес, а холуп каан чыттыг спирт боор. Ижипкен чүвезин канчаар, өртээ аар-даа болза, төлээр апаар. Мындыг арга-биле байып чоруур улусту көрүп чоруурга, ак сеткилдиг ,ядыы улустан дора, бак чүвеге боттары таваржып чоруур чүве-дир. Улус-биле эп-найырал чок, аас-дыл кылған, бичии-ле сөс эдипкен багай улусту черже киир бактаар. Оларның боттарындан кончуг бай, эки кижилер чок боор. Кыдыындан көөрге, шуут чаржынчыг. Ындыг улусту тыва чон: «Бодунуң бажында тевени көрбейн, эжиниң бажында тевене көрген» дәәри кондуг шын. Чүвезин оорладыпкаш, кайы хамаанчок буруу чок улуска каразыыр. Чондан үптеп алған хирлиг акшазы-биле херек адаанда, бак чүве үүлгеткеш кирген ажы-төлүн, күдээ-чуржаадын, дөргүл-төрелин саттынык-ны даргалардан садып үндүрген боор. Ооң соонда олары база-ла бир-ле чүве үүлгедип алған болур. Үптеп алған акшазы-биле, хөлезиленикчи даргаларга чарыгдаан акшазының түүнүн бодаарга, «деңзи караа» чая баспас ийин.

Тываларның арыг адын оор диртип, бужартатпаңар, оолдарым, аныяктар.

Сарра КУУЛАР.
Хоочун башкы.

ЧАРЛААЛДАР

ТӨЛЕВИРЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ

Тыванын Күрүне университеди ортумак школа доосканнарга база 11-ги класстың өөреникчилеринге филология болғаш физика-математика класстарынга ТӨЛЕВИРЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЫЛДАЗЫН әгелээнин чарлап тур.

Хүлээп алыышкын бижимел ажылдарның (январь 8-те 13 шакта, 9-та 10 шакта) түңнелдерин барымдаалап чоруттунар.

Экзамен дәәш төлевир — 20 мун рубль (чаа акшабиле 20 рубль).

Кичээлдер 1998 чылдың январь 15-те әгелээр.

АДРЕЗИ: Ленин кудумчузу, 34. ТывКУ, физика-математика факультеди, тел: 2-46-19.

* * *

Тыванын Күрүне университеди 1998 чылдың **январь 5-тен 9-ка чедир** математика **башкыларын кичээлдин** дәәштинин бедидер болғаш математиканы ханы өөредир айтыыглар КУРСТАРЫНЧЕ чалап тур.

Төлевири 200000 рубль.

Баар чери: физика-математика факультединиң деканады.

Телефоннар: 2-54-81, 2-46-19.

* * *

Тыванын Күрүне университеди доозукчу класстарның өөреникчилерин 1998 чылдың январь 5-тен 9-ка чедир **дәәди өөредилге черлериниче** белеткелдиң кыска хуусаалыг математика КУРСТАРЫНЧЕ чалап тур.

Төлевири: 160000 рубль.

Баар чери: алгебра кафедразы, тел: 2-46-51.

Барыын-Хемчик кожуунның кеш аарыглар әмнелгезиниң ажылдакчызы

Татьяна Седиповна ХЕРТЕКТИҢ

үр әвес аарааш, 51 харлап чорааш, мөчээни-биле холбаштыр ооң уругларынга, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илереттивис.

Угбазы, дүңмалары

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болғаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнун оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалғалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис әргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактын ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34 98, экономиктиг өскертүлгелер болғаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер албаны — 3-39-15; чагаалар болғаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41 16.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама

Тиражы 4742.

Чагыг № 388.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406.
корр. сч 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болғаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болғаш бүрүткелиниң Тыва девискээр әргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынған материалдарның авторларының бодаалары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынған саннары болғаш аске-даа фактылары, дыннадыглары дәәш авторлар боттары харыылаар.